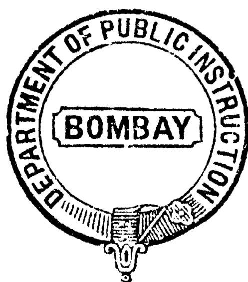
ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્વો.

ભાગ ૧.

કીમત પોણા બે આના.

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART I.

BY

SIR T. C. HOPE, K. C. S. I., C. I. E.

REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED

BY

RAO SAHIB M. R. NILKANTH, C.I.E.,

GUJARATI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

SEVENTH EDITION, 60,000 COPIES.

BOMBAY:
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1887.

Price One Anna and Nine Pies.

BOMBAY:

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

મુંબઈ ઈલાકાનું સરકારી કેળવણીખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્વો.

ભાગ ૧.

રચનાર,

સર ટી. સી. હોપ.

તમાં સુધારો વધારો કરનાર

રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ,
સી. આઈ. ઈ.,

ગૂજરાતી ટ્રાન્સ્લેટર, એજ્યુકેશનલ ડીપાર્ટમેંટ.

આવૃતિ સાતમી—૬૭,૦૦૦ પ્રત.

મુંબઈ:

ગવર્નમેંટ સેંટ્રલ બુક ડીપો.

ઈ૦ સન ૧૮૮૭.

કીમત પોણાબે આના.

મુંબઈ:
એજ્યુકેશન સોસાયટીના છાપખાનામાં છાપ્યું છે.

भूगोळविद्या भणाववाविषे

મહેતાજીને સૂચના.

ભૂગોળવિદ્યા નીચે લખ્યા પ્રમાણે શીખવવી.—

૧. નિશાળમાં જે ઠેકાણે છોકરા બેસતા હોય, તે જગ્યાના ભોંય તળીઆનો નકશો છોકરાંને પૂછી પૂછીને પાટીઆ ઉપર મહેતાજીએ કહાડવો ને તેમને સમજાવવું કે, આ જગ્યા મોટી છે, તેનો આ નાનો નકશો થયો.

૨. નિશાળની જગ્યા કદી લાંબી હોય તો પાટીઆ ઉપર તેનો નકશો જાણી જોઇને ચોરસ પાડવો, ને પછી છોકરાંને પૂછવું કે આ બરાબર છે કે ? પછી તેમની પાસે ખરી વાત કહેવડાવવી ને તે નકશો સુધારવો, એટલે તેમનાં મનમાં બધી વાત બરાબર ઠસશે. એજ રીતે નિશાળની જગ્યા ચોરસ હોય તો પહેલાં તેનો નકશો લાંબો કહાડવો, ને બીજી પણ એવી એવી હિકમત કરવી કે, તેથી છોકરાં બરાબર સમજે છે કે નહિ તેની પરીક્ષા થાય ને વળી જે સમજતાં હોય તે તેમનાં મનમાં બરાબર ચોંટે. ત્યારપછી દિશાઓની સમજણ પાડવી, ને તે દિશાઓ પ્રમાણે નિશાળની આસપાસ થોડાં ઘર ને રસ્તા હોય તેનો બને તેટલો નકશો કહાડીને બતાવવો. એ રીતે એક ફળીઆનો નકશો પૂરો કરવો. છોકરાંની નજરમાં તે બરાબર ઠસે, ત્યારે તે ભૂશી નાંખીને તેવો પાછો નાનો કહાડવો. પછી ગામની બીજી મોટી મોટી થોડી શેરીઓ ચાર દિશા પકડીને કહાડવી. એ રીતે આખા ગામનો નકશો તૈયાર કરવો. તે ગામને

કોઠ હોય તો તે પણ લીટીઓ દોરીને કહાડી બતાવવો. એ રીતે તે ગામનો નકશો બરાબર તે છોકરાંનાં મનમાં ઠસે એટલે તે ભૂશી નાંખીને બીજો નાનો કહાડવો; તેની વચમાં કાંઈ કહાડવું નહિ. પછી આસપાસ લગતાં ગામ હોય તે તથા બીજાં ફરતાં ગામ છોકરાંને પૂછી પૂછીને તેઓ દિશા બતાવે ને તે ખરી હોય તો તે લખવાં, ને જેટલે ગાઉને છેટે હોય, તેના માપ પ્રમાણે છેટે લખી તેમ કરવાનું કારણ કહેવું. એટલે છોકરાંને સમજણ પડે કે, નકશામાં ગામડાંની વચ્ચે જે અંતર હોયછે તે ગાઉના માપ પ્રમાણે છે, આશારે કે અમથું મુકેલું નથી. એ રીતે આસપાસ ડુંગરા, ટેકરા, તળાવ, નદીઓ કે બીજું એવું હોય તે કહાડવું. જે પરગણામાં નિશાળ હોય, તેનો નકશો પાટીઆ ઉપર એ રીતે તૈયાર કરી બતાવવો, ને એતી હુનર વગેરેની ટૂંકામાં હકીકત કહેવી. પછી તેને નાનો કહાડીને તેની જોડે એક બીજું પરગણું કહાડીને તેની દિશા, સીમા, નદીઓ, ડુંગરો, વગેરે હોય તે શીખવવું; પછી તેમાંનાં મોટાં ગામ લખી બતાવવાં ને પાક વગેરેની સહજ હકીકત કહેવી. એ રીતે લગતાં પરગણાં જોડીને આખા જિલ્લાનો કે એજન્સિનો નકશો પૂરો કરવો. જે પરગણામાં નિશાળ હોય તેની જેટલી ઝીણી હકીકત શીખવીએ તેટલી બીજાં પરગણાંની બતાવવી નહિ. જેમ જેમ નકશો મોટો થતો જાય, તેમ તેમ ઝીણી વાતો પડતી મૂકીને મોટી બાબતો લેવી. બીજા જિલ્લા તથા એજન્સિનાં નામ, સીમા, નીપજ, હુનર, રોજગાર વગેરેની ટૂંકી હકીકત, તાલુકાનાં નામ, મુખ્ય કસ્બા કે થોડાં બહુ મોટાં ગામ, મુખ્ય નદીઓ, પહાડ, વગેરે માત્ર શીખવવાં. ચોપડીમાં પરજિલ્લા વગેરેની ઝીણી બાબતો છે તે મૂકી દેવી. વળી સમજાવવું જે, નદીઓને માટે વાંકીચૂંકી

ટીટીઓ દોરેછે, સરોવરને ઠેકાણે કુંડાળું કહાડેછે, ને ગામને માટે ટપકું કહાડેછે. નદીના વહેવા પરથી દેશનો ઉંચાણનો ને નીચાણનો ભાગ બતાવવો. એ રીતે બીજી બાબતો પણ કહી સમજાવવી. હાથે કાળા પાટીઆ ઉપર ચીતરેલા નકશા ઉપરથી શીખવ્યા પછી વખતે વખતે છાપેલા નકશા દેખાડવા. એમ કરીને સર્વે જિલ્લા ને ઇલાકાનો એકઠો નકશો કહાડીને ગુજરાત પ્રાંત પૂરો કરવો. પછી આખી ગુજરાતનું પુનરાવર્તન કરવું. તેમાં આસપાસ અને અંદરના પહાડ, મોટી નદીઓ, સરોવર, સમુદ્ર, અખાત, નદીનાં મૂળ, તથા મુખ, મોટાં શાહેર, કસ્બા, દેશી રાજ્યો, નીપજ, રાજરીતિ, લોકના રોજગાર, લક્ષણ, ધર્મ, રીતભાત વગેરે ટૂંકામાં શીખવવાં. એ વખતે મુંબઈ ઇલાકાનો નકશો વાપરવો.

૩. ગુજરાતની દક્ષિણ અને પૂર્વ સીમાપરથી મુંબઈ ઇલાકાના બીજા પ્રાંતોમાં ઊતરવું. એક દેશ, પ્રાંત, ઇલાકો, કે ખંડનો નકશો શીખવીને બીજાનો આરંભ કરતી વેળા હમેશ જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. અહિં ગુજરાતનો નકશો શીખવ્યા પછી મુંબઈ ઇલાકાનો શીખવતી વખતે ગુજરાતથી શરૂ કરી તેને લગતા પ્રથમ દક્ષિણ અને પૂર્વે આવેલા થાણા અને ખાનદેશ જિલ્લા શીખવવા, ને ત્યારપછી તેઓને લગતા, એમ આખો મુંબઇ ઇલાકો નકશાવડે શીખવવો; પણ ગુજરાતના જેટલી વિગત બતાવવી નહિ. માત્ર મોટી નદીઓ, પર્વત, મુખ્ય શાહેરો, નીપજ, ઉદ્યોગાદિક મોટી બાબતો સમજાવવી.

૪. એ રીતે મુંબઇ ઇલાકો થઈ રહ્યા પછી હિંદુસ્તાનનો નકશો ચલાવવો. અહિં અને પછી હરેક દેશનો નકશો શીખવતા પહેલાં સરહદ સમજાવવી. પછી મોટા ડુંગર, નદી-

ઓ, ને શહેરો, એટલું બતાવીને છેલ્લે રાજકીય વિભાગ હકીકત વગેરે સંક્ષેપમાં શીખવવું, પણ વિસ્તાર કરવો નહિ. દરિયા, બેટ, વગેરે આવે તે કહેવા ને તેઓની વ્યાખ્યા સમજાવવી. પણ આગળથી વગર કારણે એવી વ્યાખ્યા કહેવી નહિ. ખપ પડે તેમ મોઢે કરાવવી.

૫. યાદ રાખવું કે હમેશ જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. જેમકે હિંદુસ્તાનનો નકશો શીખવવાના આરંભમાં સીમા શીખવીએ તેવારે, કચ્છ અને ખંભાતનો અખાત, અરબી સમુદ્ર, પછી હિંદી મહાસાગર, ઇત્યાદિ. તેમજ પહાડોમાં અરવલ્લી ને આબુ, વિંધ્યા, સહ્યાદ્રિ કે પશ્ચિમ ઘાટ, પછી પૂર્વ ઘાટ, શિવાલિક ને હિમાલય.

૬. જડસૃષ્ટિ રચનાની, કે ચૈતન્યસૃષ્ટિની, કે રાજ્ય, કે ઇતિહાસ સંબંધીની, સંસાર વહેવાર કે ધંધોરોજગાર સંબંધીની હકીકતથી ભૂગોળવિદ્યાના પાઠને રસિક કરવો, પણ સંભાળ રાખવી કે એ બહુ ન થઈ જાય. એનો બોજો થોડો રાખવો. સહજ યાદ રહે એટલુંજ માત્ર કહેવું. આ આવૃત્તિમાં એ અર્થે કેટલુંક લખાણ છે. વર્ગની કે ધોરણની યોગ્યતા પ્રમાણે ઘટે એટલું એમાંથી શીખવવું. વખતે સાહેકારી પાઠની મારફતે એ જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરવો. આમ ભૂગોળવિદ્યા પૂરી થયા પહેલાં વાંચનની ચોપડીઓમાં ખંડો, દેશો વગેરેનાં નામ ને વર્ણન આવેછે તેને માટે આખી પૃથ્વીનું સહજ જ્ઞાન સાહેકારી પાઠવડે આપવાની જરૂર છે, તે પ્રસંગોપાત આપવું.

૭. શિક્ષકોએ અને પરીક્ષકોએ ખૂબ યાદ રાખવું કે આ પુસ્તક બધું નિશાળીઆને મોઢે કરાવવાનું અને પૂછવાનું નથી. ચોપડીનાં પાનાં ગોખાવી આ ગ્રંથ શીખવવો નહિ.

ર્માંનું બધું ગોખવાનું નથી. તેમાં વિશેષે કરીને નીચલાં રણોમાં એમાંનો મોટો ભાગ પડતો મૂકવો. ક્ષેત્રફળની, ગામની, વસ્તીની વગેરે સંખ્યા આપીછે તે અને બીજી ઝીણી બાબતો ઉપલાં ધોરણોને માટે છે. માત્ર છઠ્ઠા ધોરણમાં પૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જોઇએ. નિશાળના ગામથી, પરગણાથી, અને પ્રાંતથી ભૂગોળમાં જેમ દૂર જઇએ તેમ ઓછી બિના કહેવી, પાસે હોય તેવિષે પૂરૂં અને આઘે જઇયે તેમ ઓછું કરતાં જવું. મહેતાજીને તથા પરીક્ષકને સુગમ પડે માટે છાપમાં ત્રણ પ્રકારના અક્ષર રાખ્યાછે—બાળબોધ, મોટા ગુજરાતી અને નાના ગુજરાતી. બાળબોધ અક્ષરમાં છે તે સઘળું નીચલાં ધોરણોવાળા નિશાળીઆને મોઢે કરવાનું છે; મોટા ગુજરાતી અક્ષરમાં છે તેનો સાર શીખવવો; અને ઝીણા અક્ષરમાં છે તેમાંથી પાઠને સરસ કરવાને જોઇએ એટલું થોડું ગરજ પડે તો લેવું. પાસેની જગ્યાને આ લાગુ પડતું નથી. પાસેનું વધારે શીખવવું. પરીક્ષકે પણ આ સૂચના લક્ષમાં રાખવી.

૮. નિશાળીઆ પાસે નકશા ચિત્રાવવાનો આરંભ પ્રથમથી કરાવવો. એથી ભૂગોળનું જ્ઞાન પાકું થશે, અને ભૂલાશે નહિ. છેક નીચલા ધોરણમાં સહજ મહાવરો કરાવવો, અને આગળ જતાં એમાં વધારો કરાવવો.

પ્રસ્તાવના.

આજપર્યંત સરકારી ગુજરાતી નિશાળોમા હોપકૃત ભૂગોળ-વિદ્યા શીખવવામાં આવતી. પાછળથી તાલુકાઓની વ્ય-વસ્થામાં અને દેશોની રાજકીય સ્થિતિમાં વિકાર થયાથી, નવું વસ્તીપત્રક બનવાથી, નવાં ધોરણો ઠરવાથી, તથા બી-જાં કારણોથી એમાં ફેરફાર તથા ઉમેરો કરવાની જરૂર જ ણાઇ. એ સુધારો વધારો નવા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે તથા ડેપ્યુટિ ઈન્સ્પેકટરો વગેરેની મદદથી કેળવણી ખાતાના ઉપરી મહેરબાન ચાટફીલ્ડ સાહેબે કર્યોછે. ભૂગોળવિદ્યા શીખવવાની રીત વિષે પહેલી આવૃત્તિમાં જે સૂચના હતી તેમાં પણ નવાં ધોરણો પ્રમાણે હાલના સમયને અનુસરીને વધારો ઘટારો મહેરબાન એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેકટર દાક્તર બુલર સાહેબના હુકમ મુજબ કરવામાં આવ્યોછે. ભાષાને માટે અને શબ્દોમાં સહજ ફેરફાર કર્યોછે તેની જવાબદારી મારે શિર છે.

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ,

ગુજરાતી ત્રાન્સલેટર, એજ્યુકેશનલ ડીપાર્ટમેન્ટ.

પાંચમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

સને ૧૮૮૧ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં વસ્તીની ગણતરી થઈ હતી તે પ્રમાણે વસ્તીપત્રકના સરકારી રીપોર્ટ ઉપરથી આ આવૃત્તિમાં વસ્તોની સંખ્યા અને જિલ્લા વગેરેનાં ક્ષેત્રફળ-માં સુધારો કર્યોછે. નિશાળો અને તેઓમાં ભણનારા નિશાળિયાની સંખ્યાના આંકડા પણ ઉત્તર વિભાગના એ-જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરે તા° ૩૧ મી માર્ચ ૧૮૮૩ સુધીના આંકડા મોકલેલા તે ઉપરથી સુધાર્યાછે.

જુલાઈ સને ૧૮૮૩.

મ. રૂ. ની.

ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એ. ડી.

અનુક્રમણિકા.

भूगोळविद्या भाग १ लो.

प्रकरण १ लुं.

(१) पृथ्वीनो आकार, वगेरे.

પૃથ્વી ગોળાકાર છે તેની સાબીતીઓ નીચે પ્રમાણેઃ—

૧. જે લોકો વહાણમાં બેશી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરેછે, તેઓ જે જગ્યાથી નીકળ્યા હોયછે તેજ જગ્યાએ ફરીને આવેછે.

૨. જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાયછે ત્યારે ચંદ્ર ઉપર પૃથ્વીની છાયા પડેછે, તે ગોળ હોયછે.

૩. જેમ જેમ આપણે ઉત્તર તરફ જઇએ છીએ તેમ તેમ ધ્રુવ તારો વધારે ઊંચો દેખાયછે.

૪. પૂર્વ ભણીના દેશો કરતાં પશ્ચિમ ભણીના દેશોમાં સૂરજ મોડો* ઊગેછે.

૫. જેમ જેમ આપણે કોઈ ડુંગરથી વેગળા જઇએ છીએ તેમ તેમ પહેલાં તેનો નીચલો ભાગ દેખાતો બંધ થાયછે, પછી તેનો વચલો ભાગ અને છેલ્લે તેનું શિખર દેખાતું બંધ થાયછે. એજ પ્રમાણે જ્યારે સપાટ સમુદ્ર ઉપર કોઈ વહાણ બંદરમાંથી હંકારેછે ત્યારે તેનાં સડ, કૂવો, વગેરે અનુક્રમે દેખાતાં બંધ થાયછે.

પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પાણી અને કોરી જમીન બે છે. જો પૃથ્વીની સપાટીના ચાર સરખા ભાગ કરીએ તો તેમાંના

---

* મદ્રાસમાં સૂરજ ઊગેછે તેના કરતાં મુંબઇમાં અડધો કલાક મોડો ઊગેછે.

લગભગ ત્રણ ભાગ પાણી છે, અને બાકીની કોરી જમીન છે.

(૨) दिशाओ*.—

જે દિશામાં સૂરજ ઊગેછે તેને પૂર્વ દિશા કહેછે.

જે દિશામાં સૂરજ આથમેછે તેને પશ્ચિમ દિશા કહેછે.

પૂર્વ દિશા ભણી મ્હો કરીને ઊભા રહીએ તો ડાબા હાથ તરફ ઉત્તર દિશા અને જમણા હાથ તરફ દક્ષિણ દિશા છે.

દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો અગ્નિકોણ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો નૈઋત્ય કોણ, ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો ઈશાન કોણ અને ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો વાયવ્ય કોણ છે.

(૩) भूगोळविद्यामां आवेला शब्दोनी व्याख्या.

ભૂગોળવિદ્યામાં પૃથ્વીની સપાટીના બે સરખા ભાગ કર્યા-છે. એમાંના એકનું નામ પૂર્વ ગોળાર્દ્ધ અને બીજાનું નામ પશ્ચિમ ગોળાર્દ્ધ છે. આ બંને ગોળાર્દ્ધમાં પાણીથી વીંટલાય-લી ઘણી જમીન છે (વાસ્તવિક જોતાં દરેક મોટો દ્વીપ છે). પૂર્વ ગોળાર્દ્ધ માંહેલી જમીનને પૂર્વ મહાદ્વીપ અને પશ્ચિમ ગોળાર્દ્ધ માંહેલી જમીનને પશ્ચિમ મહાદ્વીપ કહેછે.

કોરી જમીન--જમીનના જે મોટા ભાગોમાં ઘણા દે-શો આવેલી હોય તેઓને खंड કહેછે.

ચારે બાજૂએ પાણીથી વીંટલાયલા જમીનના ભાગને बेट કે द्वीप કહેછે.

જમીનનો જે ભાગ ત્રણ બાજૂએ પાણીથી તથા એક બાજૂએ જમીનથી વીંટલાયલો હોય તેને द्वीपकल्प એટલે લગભગ દ્વીપ કહેછે.

---

* પાટીઆપર એ દિશાઓનો નકશો શિક્ષકે કહાડવો.

જે સાંકડો જમીનનો ભાગ જમીનના બે મોટા ભાગને સાંધેછે તેને संयोगी भूमि કહેછે.

જમીનની જે અણી લાંબી થઇને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને भूशिर કહેછે.

જમીનનો ભાગ થોડો ઊંચો હોય તેને डुंगर કહેછે, અને વિશેષ ઊંચા ભાગને पर्वत કહેછે. તળીએથી જોડાયલા ડું-ગરા અને પર્વતોને ડુંગરો કે પર્વતોની हार કહેછે.

ડુંગરો કે પર્વતોની વચ્ચેના નીચા પ્રદેશને खीण કહેછે.

બગભગ સપાટ જમીનના વિસ્તારેલા ભાગને मेदान અ-થવા प्रदेश કહેછે.

પહાડો ઉપર આવેલા પ્રદેશને उच्च प्रदेश કહેછે.

જે ઊંચી જગ્યાએથી જુદી જુદી દિશાઓમાં પાણી વહે તેને जळक्षेप प्रदेश કહેછે.

પાણી—પૃથ્વી ઉપરના ખારા પાણીના પાંચ ભાગ કર્યાછે તેમાંના દરેકને महासागर કહેછે.

જે પાણીના ભાગને समुद्र કહેછે તે મહાસાગર કરતાં ના-નો હોયછે.

જમીન ઉપર લાંબા ગયેલા સમુદ્રના ફાંટાને अखात કહેછે.

પહોળા મ્હોડાના અખાતને उपसागर કહેછે.

પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારા પાણીના નાના ભાગને सामुद्रधुनि કહેછે.

જમીનથી વીંટાયલા પાણીના ભાગને सरोवर કહેછે.

મીઠા પાણીનો જે પ્રવાહ પર્વતમાંથી કે સરોવરમાંથી ની-કળી ઢળતી જગ્યામાં થઈ સમુદ્રને મળેછે તેને नदी કહેછે.

જે જગ્યાએથી નદી નીકળેછે તે જગ્યાને તેનું मूळ અને જે જગ્યાએ તે સમુદ્રને મળેછે, તે જગ્યાને તેનું मुख કહેછે.

જે સ્થળે નાની નદી મોટી નદીને મળેછે તેને संगम કહેછે.

સમુદ્રને મળતા પહેલાં *ભરતીનું પાણી માંહે આવે એવું જે નદીનું મુખ્ય પહોળું હોયછે તેને खाडी કહેછે.

(૪) जमीन अने पाणीना मोटा भाग.

જમીન—પૂર્વ ગોળાર્દ્ધમાં एशिआ, यूरोप, અને आफ्रिका, એ ત્રણ ખંડ છે. એ ત્રણે જોડાયલાછે. એ ત્રણ ખંડોને કોઇવેળા जूनी भूमि કહેછે, કેમકે તેઓ છેક પ્રાચીનકાળથીજ એક બીજાના રહેવાશીઓને થોડા ઘણા માલૂમ હતા.

પશ્ચિમ ગોળાર્દ્ધમાં अमेरिका (उत्तर અને दक्षिण अमेरिका) નામે એકજ ખંડ છે. એને કોઇ વેળા नवी भूमि કહેછે, કેમકે ઇ૦ સ૦ ૧૪૯૨ માં કોલંબસ નામે વહાણવટીએ તેનો શોધ કર્યો ત્યાંસુધી ઉપલા ત્રણ ખંડના લોકોને માલૂમ નહોતો.

ઉપલા ચાર ખંડો સિવાય એક પાંચમો ખંડ છે તેને आस्ट्रेलिआ† કહેછે. એની આસપાસના બેટ તથા પાસિફિક મહાસાગર માંહેલા નાના બેટ એમાં ઉમેર્યાછે. એ સઘળા બેટસહિત આસ્ટ્રેલિઆને ओशियान्या કહેછે.

એશિઆની પશ્ચિમે यूरोप ખંડ છે.

યૂરોપની દક્ષિણે आफ्रिका ખંડ છે. યૂરોપ અને આફ્રિકાની વચ્ચે ભૂમધ્ય‡ સમુદ્ર છે.

યૂરોપ અને આફ્રિકાની પશ્ચિમ अमेरिका ખંડ છે.

પાણી—પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર પાંચ મહાસાગર છે.

૧. ઉત્તર§ ધ્રુવની આસપાસ उत्तर महासागर છે.

---

* દરિયાનું પાણી વારા ફરતી ચઢેછે અને ઉતરેછે તેને भरती ओट કહેછે.

† દક્ષિણ ભૂમિ. ‡ એની આસપાસ દેશો આવેલાછે.

§ સૂરજની આસપાસ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં પૃથ્વી ફરેછે. જે કલ્પિત લીટીમાં પૃથ્વી ફરેછે તેને પૃથ્વીની धरी કહેછે. એ ધરીના છેડાને ધ્રુવ કહેછે. ઉત્તર તરફના ધ્રુવને उत्तर ध्रुव અને દક્ષિણ તરફના ધ્રુવને दक्षिण ध्रुव કહેછે.

૨. દક્ષિણ ધ્રુવની આસપાસ दाक्षिण महासागर છે.

૩. એશિઆ અને અમેરિકા વચ્ચે पासिफिक महासागर છે.

૪. અમેરિકાની પૂર્વે અને યૂરોપ તથા આફ્રિકાની પશ્ચિમે आट्लान्टिक महासागर છે.

એશિઆની દક્ષિણે हिंदी महासागर છે.

प्रकरण २ जुं.

एशिआखंड.

એ ખંડ બધા ખંડોથી મોટો છે. એના બાર ભાગ કર્યા-છે તેઓનાં નામઃ—

१ भरतखंड के हिंद.	७ तुर्कस्तान.
२ सिंहलद्वीप.	८ तार्त्तरी.
३ बलुचिस्तान.	९ एशिआई रुशिआ.
४ अफगानिस्तान.	१० जापान.
५ इरान.	११ चीनाई मूलक.
६ अरबस्तान.	१२ हिंदी चीन.

એમાંના ભરતખંડમાં આપણે વશીએ છીએ. એને કેટલાક લોક હિંદ કહેછે. એની ત્રણ બાજૂએ સમુદ્રો છે તેપરથી હિંદીદ્વીપકલ્પ નામે પણ એ ઓળખાયછે. એમાં ઇંગ્રેજ રાજ કરેછે. ઘણાંક દેશી રાજ્યો છે. પણ તે બધાં ઇંગ્રેજ સરકારને આધીન છે. આખા હિંદી રાજ્યના ઉપરી અધિકારીને ગવર્નર જનરલ કહેછે. એના હાથ નીચે ગવર્નરો, કમિશનરો, વગેરે અધિકારીઓ રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોનો વહીવટ કરેછે. રાજકાજને અર્થે મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળા, વગેરે ઇલાકા કે પ્રેસિડન્સિ ઠરાવ્યાછે.

प्रकरण २ जुं.

मुंबई इलाको (પ્રેસિડન્સિ).

१. सामान्य वर्णन.

હિંદી દ્વીપકલ્પની પશ્ચિમ બાજૂએ મુંબઈ ઇલાકાનો સાંકડો મૂલક છે. પંજાબની નૈઋત્ય સીમાથી મ્હૈસૂર સંસ્થાન અને મદ્રાસ ઇલાકાના સીમાડા સૂધી એ ઇલાકાનો વિસ્તાર ૧૦૫૦ મૈલ છે. એ ઇલાકાની વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ઈશાન દિશાએ બલુચિસ્તાન, પંજાબ, અને રજપૂત સંસ્થાનો છે; પૂર્વે અને અગ્નિભણી મધ્ય હિંદુસ્તાનનાં દેશી સંસ્થાનો, મધ્ય પ્રાંતો, વરાડ, અને નિઝામનું રાજ્ય છે; દક્ષિણે મદ્રાસ ઇલાકો અને મ્હૈસૂર છે; અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. ભરતખંડના પશ્ચિમ કાંઠાનો કેંભાગ એ ઇલાકામાં આવેલોછે. કાઠીઆવાડની બે પાસે આવેલા કચ્છી અને ખંભાતી અખાતોને બાદ કરતાં બાકીનો એ કિનારો અખંડિત એક સરખો છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં કાંઠાપર આવેલી ઘણીક ખાડીઓ કિનારાપર ફરનારાં વહાણોને બંદરની ગરજ સારેછે, પરંતુ ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ કરે એવાં જમીનથી બંધીઆર થયેલાં માત્ર ત્રણ બંદર છે, એક મોટું મુંબઈનું બારું, બીજું કરાંચીનું; અને ત્રીજું કારવાડનું.

મુખ્ય પર્વતો—**सह्याद्रि** અથવા **पश्चिमघाट** ઉત્તર દક્ષિણ પડેલોછે, અને દક્ષિણ દેશ તથા કોંકણને જુદા પાડેછે. **सातपूडा** પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાએ છે, તે ઇંદોર અને ખાનદેશ તાબાના મૂલકોની વચ્ચે આવેલોછે, તથા નર્મદા અને તાપીના પ્રદેશને છૂટા પાડેછે.

મુખ્ય નદીઓ—સિંધમાં સિંધુ, ગૂજરાતમાં સાબરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી, અને દક્ષિણમાં ગોદાવરી, ભીમા, નિરા, અને કૃષ્ણા. કોંકણની નદીઓ નાની છે. દરિયાથી કેટલેક છેટે તેઓમાં વહાણ જઈ શકેછે તે ઉપરાંત ઝાઝા ઉપયોગની નથી. મુંબઈ ઇલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૯૭,૮૭૫ ચોરસ મૈલ છે. એમાંના ૭૩,૭૫૩ ચોરસ મૈલ એટલે સેંકડે ૩૭.૨૭ દેશી રાજાઓના છે. વસ્તીની કુલ સંખ્યા ૨,૩૩,૯૫,૬૬૩ છે તેમાંથી ૬૯,૪૧,૨૪૯ માણસ દેશી સંસ્થાનોમાં વસેછે. દેશી રાજાઓ મુંબઈ સરકારના હૂકમ નીચે છે,* અને તેને અથવા ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે. એ પ્રકારનાં ઘણાંક નાનાં રાજ્યોનો સમુદાય કરી પોલિટિકલ એજન્સિઓ બનાવેલીછે. થોડાંક સંસ્થાનો પાસેના જિલ્લાના કલેક્ટર કે જડજના ઉપરીપણા નીચે રાખેલાંછે. ખાલસા મૂલકનો વહીવટ કરવાને સરકારે તેના જિલ્લા ઠરાવ્યાછે, અને જિલ્લાનાં પરગણાં અથવા તાલુકા કર્યાંછે. આખા ઇલાકાના મુખ્ય અધિકારીને ગવર્નર કહેછે. એને મદદ અપાવાને બે કૌંસિલ કે મંત્રીમંડળ છે.

૨. राज्यरीति.

(૧) પોલિટિકલ એજન્સિઓ ગવર્નર સાહેબના પોલિટિકલ એજંટોના અધિકાર તળે રાખીછે. એ અમલદારોને મદદ કરવાને એમના હાથ નીચે એક, બે કે વધારે આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટો છે. રાજા રાજવાડાઓમાં વાંધો પડે તેના ફેસલા કરવાનું અને તેમને એક એક જોડે લડતા તથા એકએકનો મૂલક લૂંટતા અટકાવવાનું કામ એ અધિકારીઓને સોંપ્યુંછે. કેટલીક એજન્સિઓમાં એ અમલદારો તથા મુખ્ય રાજાઓ કિંવા દેશી ગૃહસ્થોનું પંચ ઠરાવવામાં આવેછે. ખૂન, ચોરી, બાળહત્યા, વગેરે મોટા ગુનાનો

* હાલ વડોદરાનું રાજ્ય ગવર્નર જનરલના હુકમ નીચે છે.

ઇનસાફ એ પંચ કરેછે. એ પોલિટિકલ એજંટો રાજા રજવાડામાંથી ખંડણી વસૂલ કરેછે, અને ગાયકવાડ અથવા બીજા જે સંસ્થાનને ભરવાની હોય તેને ભરેછે. કોઈ રાજા, ઠાકોર, નવાબ વગેરે બાળકુંવર મૂકીને મરેછે ત્યારે તેના સંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજંટ લેછે અને સંસ્થાનનું કામ સંભાળથી ચલાવી મરનાર દેવું મૂકી ગયો હોય તો તે અદા કરેછે. વારસો લેનાર બાળકને આ બહુ હિતકારી છે.

(૨) જિલ્લા. હરેક જિલ્લાનો મુખ્ય કારભાર કરનાર કલેક્ટર કે માજિસ્ટ્રેટ છે. સરકારની તરફથી જમાબંદી વસૂલ કરેછે અને ખર્ચ થાય તે આપેછે. મુલ્કી, ફોજદારી, તથા લોકોપયોગી હરેક બીજા કામપર તે નિઘાં રાખેછે. ઘણું કરીને તેના હાથ નીચે બે ત્રણ આસિસ્ટંટ કલેક્ટર, એક ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપ્યુટી કલેક્ટર, અને એક હજૂર ડેપ્યુટી કલેક્ટર હોયછે. આસિસ્ટંટ કલેક્ટરો અને ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપ્યુટી કલેક્ટરને તાલુકાની દેખરેખ સોંપેછે અને હજૂર ડેપ્યુટી જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં રહી તીજોરી વગેરેનું કામકાજ કરેછે. એ સર્વે અધિકારીઓ માજિસ્ટ્રેટનું કામ પણ કરેછે. તે ઉપરાંત પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, ઇંજિનીયર, અને માપણી ખાતાના અમલદારો માજિસ્ટ્રેટોને અને કલેક્ટરોને સહાય કરેછે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને તેનાં માણસો ખૂન કરનારા, ચોર, વાટપાડુ, ધાડ પાડનાર વગેરેને ઝાલીને શિક્ષાને સારૂ માજિસ્ટ્રેટને હવાલે કરેછે. રસ્તા બાંધવાનું, તળાવ ખોદવાનું, ધર્મશાળા બાંધવાનું, વગેરે સરકારી ઇમારતોનું કામ ઇંજિનીયર કરેછે. કલેક્ટર ખાતાના નોકરોની બેપરવાઈ કે ઠગાઇને લીધે રૈયતને સરકારના વાજબી હક્ક કરતાં જાસ્તી ન આપવું પડે માટે માપણી ખાતાના અમલદારો દરેક ખેડુતને કેટલી વિઘોટી ભરવાનીછે તે સૌના દેખતાં ઠરાવી આપેછે.

હરેક તાલુકામાં કલેકટરની વતી મામલતદાર રહેછે. જો પરગણું મોટું હોય તો મામલતદારના હાથનીચે મહાલકરી કે થાણદારને તેમાંનો ભાગ સોંપેછે. મામલતદારની કચેરીમાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની તરફથી ફોજદાર રહેછે.

જિલ્લાને માટે એક ડિસ્ટ્રિક્ટ જડજ એટલે મુખ્ય ન્યાયાધીશ હોયછે. ખૂન કરનારા, ધાડ પાડનારા, જૂઠી સાક્ષી પૂરનારા, જૂઠાં ખત બનાવનારા, તથા બીજા ભારે ગુના કરનારાઓને માજીસ્ટ્રેટે મોકલ્યા હોય તેઓનો એ જડજ ઈનસાફ કરેછે. ભોંય, તથા બીજી સ્થાવર મિલ્કત, દેવું, તથા હરકોઈ જંગમ મિલ્કત સંબંધીની ફર્યાદ પણ તેજ સાંભળેછે. જડજને મદદ કરવાને આસિસ્ટંટ જડજ અને સબૉર્ડિનેટ જડજ રાખેલાછે. મોટાં નગરોમાં સ્મૉલકૉજ કોરટ હોયછે. ત્યાંના જડજો નાની રકમના કજીઆ ચૂકવેછે, ને તેના ફેસલાપર અપીલ નથી. તમામ ન્યાય ખાતાનું ઉપરીપણું મુંબઈની હાઈકોર્ટને સોંપ્યુંછે. મોટાં ગામ, કસ્બા, ને શાહેરોમાં ડેપ્યુટી પોસ્ટમાસ્તર નામે કારકુનો રાખ્યાછે. સરકારના તથા લોકોના કાગળો મોકલવા અને પહોંચાડવા એ તેમનું કામ છે.

હરેક જિલ્લામાં સરકારી નોકરોને તથા ગરીબોને દવા કરવાને દાકતર રાખેલાછે. જરૂર જણાય તો માંદા માણસને હાસ્પિટલમાં રાખી ઓસડ કરેછે. જિલ્લાના મોટા કસ્બાઓમાં એજ કારણને માટે દવાખાનાં કર્યાંછે. શાહેરોને તથા કસ્બાઓને ચોખ્ખા રાખવાને તથા રાત્રે દીવા કરવા વગેરેને માટે મ્યુનિસિપાલ કમિટીઓ ઠરાવીછે.

૩. मुंबई इलाकाना भाग.

મુંબઈ ઈલાકાના પાંચ ભાગ કર્યાછે. ઉત્તરથી શરૂ કરતાં

(१) सिंध, (२) कच्छ, (३) गूजरात, (४) महाराष्ट्र, એમાં दक्षिण અને कोंकण બે છે, (५) दक्षिण महाराष्ट्र અને उत्तर कानडा.

એ ઈલાકાની રાજધાની મુંબઈબેટ છે. ઈ० સ० ૧૬૬૧ માં પોર્ટુગાલના રાજાએ ઇંગ્લાંડના બીજા ચાર્લ્સ રાજાને એ બેટ કન્યાદાન જોડે આપ્યો હતો. દક્ષિણમાં ગોવા હજી પોર્ટુગીઝ લોકને તાબે છે (ગોવાને તાબે આશરે ૨૨૪ ચોરસ મૈલ ભોંય છે); સૂરતની દક્ષિણે દમણ (એમાં ૨૨ ચોરસ મૈલ જમીન છે,) અને કાઠીઆવાડની દક્ષિણે દિવ નામે નાનો બેટ.

ગૂજરાતમાંનો ઇંગ્રેજી ખાલસા મૂલકનો ઘણોખરો ભાગ ગાયકવાડ પાસેથી કરારને પેટે મળેલો છે. મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશો પેશ્વા પાસેથી સને ૧૮૧૮ માં જીતી લીધેલા છે. ઉત્તર કાનડા મદ્રાસ ઈલાકાનો ભાગ હતો, તેને સને ૧૮૬૧ માં મુંબઈ ઈલાકામાં નાંખ્યો. ઈ० સ० ૧૮૪૩ માં સરકારે સિંધ દેશને ત્યાંના અમીરો પાસેથી જીતી લીધો.

એ પાંચ ભાગમાં જિલ્લા, પોલિટિકલ એજન્સિ, અને મુખ્ય શહેરો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(१) सिंध.	मुख्य शहेर.
१ सिंधनो उपलो सरहदनो मूलक.	जेकबाबाद.
२ शिकारपुर जिल्लो.	शिकारपुर.
३ हैदराबाद जिल्लो.	हैदराबाद.
४ करांची जिल्लो.	करांची.
५ थरपारकर.	उमरकोट.
६ खैरपुर संस्थान.	खैरपुर.
(२) कच्छदेश.	भूज.

(३) गूजरात.

१. सूरत जिल्लो.	सूरत.
२. भरूच जिल्लो.	भरूच.
३. खेडा जिल्लो.	खेडा.
४. पंचमहाल.	गोधरा અને दाहोद.
५. अमदावाद जिल्लो.	अमदावाद.
६. काठीआवाड एजन्सि.	राजकोट.
७. पालणपुर एजन्सि.	पालणपुर અને डीसा.
८. महीकांठा एजन्सि.	सादरा अने इडर.
९, रेवाकांठा एजन्सि.	नांदोद, बारीआ, અને लुणावाडा.
१०. गायकवाडनो मूलक.	वडोदरा.
११. खंभात संस्थान.	खंभात.
१२. पंचमहाल एजन्सि.	नारूकोट.
१३. सूरत एजन्सि.	वांसदा, धरमपुर, અને सचीन.

(४) महाराष्ट्र (મુંબઈ બેટ બાદ કરતાં).

(अ) कोंकण.

१. थाणा जिल्लो.	थाणा.
२. जवार संस्थान.	जवार.
३. कोलाबा जिल्लो.	अलीबाग.
४. जंजीरा संस्थान.	जंजीरा.
५. रत्नागिरी जिल्लो.	रत्नागिरी.
६. सावंतवाडी संस्थान.	सावंतवाडी.

(ब). दक्षिणप्रांत.

१. खानदेश जिल्लो.	धुळिया.
२. खानदेश एजन्सि.	
३. नाशक जिल्लो.	नाशक.
४. पेंठ संस्थान.	पेंठ.

५. अहंमदनगर जिल्लो.	अहंमदनगर.
६. पुणा जिल्लो.	पुणा.
७. सतारा जिल्लो.	सतारा.
८. सतारा जागीर.	भोर, फलटन, औंद, जत.
९. सोलापुर जिल्लो.	सोलापुर.
१०. अकलकोट संस्थान.	अकलकोट.

(५) दक्षिण महाराष्ट्रदेश अने उत्तर कानडा.

१. कलादगी जिल्लो.	कलादगी.
२. बेलगाम जिल्लो.	बेलगाम.
३. कोलापुर संस्थान.	कोलापुर.
४. दक्षिण मराठा जागीर	सांगली, जमखिंडी, मिरज, कुरुंदवाड, मुधोळ अने रामदुर्ग.
५. धारवाड जिल्लो.	धारवाड.
६. सावनूर संस्थान.	सावनूर.
७. उत्तर कानडा जिल्लो.	कारवाड.

સિંધના સર્વથી ઉપરી અમલદારને કમિશનર કહેછે. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર તથા ઉત્તર કાનડાના ૧૮ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ કર્યાછે. એકનું નામ ઉત્તર ભાગ, બીજાનું નામ મધ્ય ભાગ, અને ત્રીજાનું નામ દક્ષિણ ભાગ છે. તેમાંના દરેક ભાગના ઉપરીને કમિશનર કહેછે. ઉત્તર ભાગમાં અમદાવાદ, ખેડા, પંચમહાલ, ભરૂચ, સૂરત, થાણા અને કોલાબા છે. મધ્ય ભાગમાં નાશક, ખાનદેશ, અહંમદનગર, પુણા, સોલાપુર, અને સતારા, તથા દક્ષિણ ભાગમાં બેલગામ, ધારવાડ, કલાદગી, કાનડા, અને રત્નાગિરી છે. ઉત્તર ભાગના કમિશનરના તાબામાં પાલણપુર, મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, પંચમહાલ,

ખેડા, સુરત, થાણા, અને કોલાબાની પોલિટિકલ એજન્સિઓ છે; ખાનદેશ, સતારા, અને સોલાપુરની પોલિટિકલ એજન્સિઓ મધ્ય ભાગના કમિશનરના તાબાહેઠળ, તથા ધારવાડ અને સાવંતવાડીની પોલિટિકલ એજન્સિઓ દક્ષિણ વિભાગના કમિશનરના તાબા હેઠળ છે.

૪. મુંબઈ શાહેર અને બેટ.

મુંબઇ બેટ એકલાને જુદો જિલ્લો ઠરાવ્યોછે અને તેથી તેને ઉપલા જિલ્લાઓમાં ગણ્યો નથી. એ બેટ સપાટ મેદાન છે ને એની આસપાસ નીચા ડુંગરા છે. એ સપાટ મેદાન ૧૧ મૈલ લાંબું અને ૩ મૈલ પહોળું છે. એ બેટની પૂર્વે તથા એની અને કોંકણના કિનારાની વચ્ચે એનું બંદર છે. તેનો વિસ્તાર ૫ થી ૭ મૈલ સૂધી છે. આસપાસ આવેલી જમીન પવનના જોસ્સાને તથા પાણીના ઉછાળાને ખાળી એ બંદરનું રક્ષણ કરેછે. દુનિયામાં સૌથી મોટાંમાં મોટાં બદરોમાંનું એક બંદર એ છે. એમાં વહાણો અને આગબોટો હમેશા જથાબંધ રહેછે, ને દુનિયાના સઘળા ભાગો તરફ આવજા કરેછે. એ બંદરમાં કેટલાક બેટ છે તેમાંનો ઘારીપુરી નામે ઘણો પ્રખ્યાત છે, કેમકે તેમાં ડુંગરમાં કોરીને દહેરાં કર્યાંછે.

બેટની જે બાજુએ બંદર છે તેજ બાજુએ પહેલાં કોટ હતો. એ ભાગમાં મોટા મોટા વેપારીઓની અને સાહુકારોની જોવાલાયક દુકાનોતથા સરકારી વસૂલાત, ન્યાય, પોસ્ટ, તાર અને બીજાં ખાતાંઓ છે, ને તેઓને માટે રોનકદાર મોટાં મકાનો છે. કોટની પાસે અમદાવાદની રેલવે તથા કલકત્તા અને મદ્રાસની રેલવે મળેછે. કોટ પાડી નાંખેલોછે તોપણ હજી નામ રહ્યુંછે.

કોટ અને બહારકોટ મળી મુંબઈશાહેરની વસ્તી ૭,૭૩,૧૯૬ ણ માસની છે. લંડન બાદ કરતાં ઇંગ્રેજી રાજ્યમાં તે મોટામાં

મોટું શાહેર છે. મુખ્યત્વે કરીને એમાં મરાઠી અને ગુજરાતી ભાષાઓ બોલાયછે; પરંતુ વેપારને અર્થે દુનિયાના જુદા જુદા ભાગોમાંથી આવેલા લોકો ઇંગ્રેજી, હિંદુસ્તાની, વગેરે ભાષાઓ બોલેછે. દરિયાના પાણીને આવતાં અટકાવ્યાથી અસલ કરતાં બેટની જમીનમાં ઘણો વધારો થયેલોછે, અને ખાડીઓપર રસ્તા તથા રેલવે બાંધીને સાષ્ટી (થાણા જિલ્લામાં) બેટ સાથે ઉત્તર ભાગને હાલમાં જોડી દીધેલોછે. સાષ્ટીમાં મુંબઈથી ૧૬ મૈલ, સરકારે વિહાર નામે મોટું તળાવ બાંધ્યું છે તેમાંથી લોઢાના નળો વડે મુંબઈમાં મીઠું પાણી આણેછે.

એમાં વિદ્યાલયો બહુ છે. રંગારા, ચમાર, કંસારા, તથા બીજા સેંકડો કારીગરો પોતાના હુનર એ બેટમાં કરેછે, પરંતુ સૌ કરતાં વધારે મોટો ધંધો સૂતર કાંતવાનો અને કાપડ વણવાનો છે. એ બેટમાં વરાળયંત્રથી ચાલતા કાંતવાના અને વણવાના સંચા હાલમાં ઘણા છે, ને તે વડે હજારો માણસોને રોજી મળેછે. વળી નાળિએરીઓથી તથા દારૂ ગાળવાના ધંધાથી ઘણા લોક કમાયછે. ખેતીના પાકમાં ડાંગર મુખ્ય છે. ભીંડી થાયછે, અને ડુંગળી (કાંદા), દુધી, કોળું, કાકડી વગેરે શાકભાજી પણ મસ થાયછે. મુંબઈમાં મ્યુનિસિપાલ ખાતું છે તેમાં કેટલાક કમિશનરોને લોક ઠરાવેછે. જમીન પરના અને સ્ટાંપના કર વસૂલ કરવા માટે ઇંગ્રેજ સરકારે એક કુલેક્ટર રાખેલોછે, અને વહાણેથી જે માલ આવેછે તેઉપર દાણ ઠરાવ્યુંછે તે વસૂલ કરવા માટે કસ્ટમ કમિશનર નીમેલોછે. મુંબઈમાં હાઇકોર્ટ છે. મુંબઈ શાહેરના રહેવાશીઓના કજીઆ ચૂકવવા, તથા જિલ્લાના જડજો અને માજિસ્ટ્રેટોનાં કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી, તેમની ભૂલ સુધારવી, અને તેઓના ઇનસાફ ઉપર અપીલ સાંભળવી એ તેનું કામ છે. મુંબઈ શાહેરની સાર્વજનિક ઇમારતો, ધનવાન લોકનાં

મકાન, રાજમાર્ગો, બાગબગીચા, વગેરે ઘણા શોભાયમાન છે ને એવી રચના આખા ઇલાકામાં બીજે કોઇ ઠેકાણે નથી.

૫. अरबस्तानमां मुंबई ताबानां संस्थान.

મુંબઈમાં જે વહાણો અને આગબોટો આવે તેના રક્ષણ અર્થે અરબસ્તાનની નૈર્ઋત્ય દિશાએ એડનમાં એક સંસ્થાન સરકારે કર્યુંછે. એ સંસ્થાન ૧૧૦૬ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૩૪,૮૬૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાંના ઘણા ખલાશીઓ અને સિપાઈઓ છે. એની આસપાસના દેશમાં અરબોની જંગલી જાતો વસેછે. એ દેશ ઘણો ગરમ છે, અને તેમાં ઘણો વરસાદ પડતો નથી. વળી પેરિમ બેટ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે. એડનથી થોડા મૈલને છેટે રાતા સમુદ્રમાં જવાના બારા આગળ એ બેટ છે.

प्रकरण ४ थुं.

सिंध.

ખૈરપુર સંસ્થાન બાદ કરતાં સિંધ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૮,૦૧૪ ચોરસ મૈલ અને ૨૪,૧૩,૮૨૩ માણસની વસ્તી છે. એ વસ્તીમાંના ૧૮,૮૭,૨૦૪ એટલે ¾ કરતાં કાંઇક વધારે મુસલમાન છે. એ દેશમાં મુખ્યત્વે સિંધી અને બલૂચિ ભાષા બોલાયછે. એ દેશની દક્ષિણે કચ્છી રણ અને અરબી સમુદ્ર, પશ્ચિમે હાલા અને સુલેમાન પર્વત, ઉત્તરે બલૂચિસ્તાન અને પંજાબ અને પૂર્વે જસલમેરનું રણ અને રજપૂત સંસ્થાનો છે. એ દેશનો મધ્ય ભાગ સપાટ મેદાન છે; સિંધુના કાંઠાનો પ્રદેશ ઘણો રસાળ અને સારો બેડાયલોછે. સિંધના હરકોઈ ભાગમાં વરસાદ થોડોજ વરસેછે, પરંતુ માર્ચથી સપ્ટેંબર માસ સુધીમાં

સિંધુનદીમાં રેલ આવેછે તેથી તેની આસપાસના મૂલકમાં પાણી ફરી વળેછે. એતરોમાં પાણી પૂરૂં પાડવા માટે ઘણી નહેરો ખોદેલીછે. એ દેશના પશ્ચિમ ભાગમાં ડુંગરા છે તેમાં ભરવાડોનાં ઘેટાંને સારૂ ચારો ઊગેછે, અને પૂર્વ ભાગમાં મોટું રણ છે તેમાં, રેતીનાં મેદાન અને ટેકરા છે. દેશનો દક્ષિણ ભાગ ખારવાળો છે અને ત્યાંની હવા રોગી છે.

સિંધ દેશમાં ખેતી અને ચારો સારો થાયછે. વળી તેમાં માટીનાં વાસણ, ચામડાંની વસ્તુઓ, અને શેતરંજીઓ બને-છે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, મગ, જવ, રૂ, તથા તેલિયાં બીઆં મુખ્ય છે.

હૈદરાવાદને રસ્તે કરાંચીથી કોટ્રીસુધી રેલવે છે, અને સિંધુ નદીમાં મુલતાનસુધી આગબોટ ચાલેછે.

એ દેશ કમિશનરના તાબા હેઠળ છે; તેના પાંચ ભાગ કરે-લાછે તેમાં शिकारपुर, हैदराबाद, અને करांची એ ત્રણ મધ્ય ભાગે રસાળ જિલ્લા છે. બાકીના બે ભાગ પોલિટિકલ સુપરિ-ન્ટેન્ડેન્ટના તાબા હેઠળ છે. વળી ખૈરપુર એ દેશી સંસ્થાન છે.

ઉત્તરથી શરૂ કરતાં એ પાંચ ભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) सिंधनो उपलो सरहदनो मूलक—એ પોલિટિકલ સુપરિન્ટે-ન્ડેન્ટના હાથ નીચે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૧૯૯ ચોરસ મૈલ તથા ૧,૨૪,૧૮૧ માણ-સની વસ્તી છે. એના ત્રણ તાલુકા કર્યાછે. એ મૂલકની પશ્ચિમે તથા વાય-વ્ય કોણમાં ખિલાતના ખાનનો મૂલક, ઉત્તરે પંજાબ, પૂર્વે સિંધુનદી અને દ-ક્ષિણે શિકારપુર જિલ્લો છે. એમાં ઘણું કરીને જમીન સપાટ છે, અને ઉત્તર-ની ભોંય વેરાન છે. પરંતુ જ્યારે પાણી પાય છે ત્યારે બીજા ભાગોમાં ખેતી થાયછે. મુખ્ય નિકાસ જુવાર, બાજરી, અને ઘઉં છે; તલ, દીવેલી, વગેરે તેલિઆં બીઆં પણ થોડાંક થાયછે; નહેરો વડે જે જમીનને પાણી પાયછે તેમાં જુવાર અને બાજરી પાકેછે, અને જેપર પૂર આવેછે તે સુકાયા પછી તેમાં ઘઉં પાકેછે. જેકબાબાદ માત્ર મોટું શહેર છે તેમાં ૭,૩૯૫ માણસ વસેછે.

(૨) शिकारपुर—એ જિલ્લાની ઉત્તરે સિંધનો ઉપલો સરહદનો મૂલક

અને ભાવલપુર સંસ્થાન, પશ્ચિમે કોહિસ્તાનના પશ્ચિમ ગરો, દક્ષિણે કરાંચી જિલ્લો, અને પૂર્વે ભાવલપુર અને જેસલમેર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૭ તાલુકા છે. તેમનું ક્ષેત્રફળ ૧૦,૦૦૧ ચોરસ મૈલ અને ૮,૫૨,૯૮૬ માણસની વસ્તી છે. એ સપાટ છે અને એમાં પૂર આવેછે. ખરિફપાકમાં ડાંગર અને જુવાર અને રવિપાકમાં ઘઉં અને ચણા છે. હુનર ઘણો ચાલતો નથી. ખાદી, હાથીદાંતનાં રમકડાં, અને માટીનાં વાસણ માત્ર થાયછે. વેપારને માટે બે શહેર પ્રખ્યાત છે, **शिकारपुर**, એને પહેલાં ખોરાસાનની ભાગોળ કહેતા. અને **सक्कर** સિંધુનદીને કાંઠે બુલન ઘાટના વેપારનું સ્થળ છે. લાર્ખાના અને રોહરી એ પણ મોટા કસ્બા છે.

(૩) **हैदराबाद**—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૯,૦૩૦ ચોરસ મૈલ અને ૭,૫૪,૬૨૪ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે મીરઅલ્લીમુરાદનું સંસ્થાન, પૂર્વે થરપારકર સંસ્થાન, દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને કરાંચી જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સિંધુ નદી છે. એ સપાટ છે અને તેમાં ઘણી નહેરો છે. એમાં એક મોટું જંગલ છે અને ખારી ઊજડ ભૂમિ છે. કારીગરીને માટે સિંધમાં પ્રખ્યાત સ્થળ હૈદરાબાદ જિલ્લો છે. એની શેતરંજી, રેશમી અને સૂતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ અને ચામડાંની વસ્તુઓ વખણાયછે.

ખેતીની પેદાશમાં (ખરિફ પાકમાં) ડાંગર, જુવાર અને રૂ, તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં અને તમાકુ મુખ્ય છે.

એના ૧૩ તાલુકા છે, પરંતુ માત્ર હૈદરાબાદ મોટું શહેર છે તેમાં ૪૫,૧૯૫ માણસની વસ્તી છે.

(૪) **करांची**--એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૪,૧૧૫ ચોરસ મૈલ તથા ૪,૭૮,૬૮૮ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧૩ તાલુકા છે. એની પશ્ચિમે ખિલાતના ખાનનો મૂલક, ઉત્તરે શિકારપુર જિલ્લો, પૂર્વે સિંધુ નદી અને કચ્છનું રણ, અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર છે. એ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ છે; એક પૂર્વમાં સિંધુના કાંઠાનો ખરબચડો અને વેરાન પ્રદેશ; એમાં થોડો વરસાદ આવેછે; બીજો મધ્યમાં સિંધુના કાંઠાનો રસાળ પ્રદેશ; અને ત્રીજો દક્ષિણે સિંધુ નદીથી નવો થયેલો બેટ; ત્યાંની હવા ભેજવાળી અને રોગી છે. એમાં સૂતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ અને કામળા બનેછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર અને બાજરી (ખરિફપાકમાં) તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં, દીવેલી, અને જવ મુખ્ય છે. ડાંગર, જુવાર, અને બાજરી કરાંચીથી મુંબઇ ઇલાકાના બીજા ભાગો ખાતે ચઢેછે; અને ઘઉં તથા અનેક જાતનાં તેલ કાઢવાનાં બીઆં ઇંગ્લાંડ મોકલવામાં આવેછે. જવ એ જિલ્લામાં ખપી જાયછે. વળી થોડું રૂ અને ગળી થાયછે.

કરાંચી શહેરમાં ઘણી વસ્તી છે. મુંબઇ ઇલાકાનાં મોટાંમાં મોટા શહેરોમાં પાંચમું શહેર કરાંચી છે. એ મોટું બંદર છે, ને તેમાં મોટાં વહાણો સહીસલામત રહી શકેછે. એમાં એક સરકારી હાઇસ્કૂલ છે. કરાંચી સિવાય કોટ્રી અને તટ્ટ એ બે મુખ્ય સ્થળ છે.

(૫) **थर पारकर**—એ પો૦ મુ૦ ના હાયનીચે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૨,૭૨૯ ચોરસ મૈલ અને ૨,૦૩,૩૪૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૭ તાલુકા છે. એ મુલકની દક્ષિણે કચ્છનું રણ, પશ્ચિમે હૈદરાવાદ જિલ્લો, ઉત્તરે ખૈરપુર સંસ્થાન, અને પૂર્વ રજપૂતાનાનું દેશી રાજ્ય છે. એ મૂલકના ત્રણ ભાગ કર્યાછે. પશ્ચિમે પૂર્વ નળનું રેતીનું મેદાન છે તેમાં કેટલીક નહેરો છે; મધ્યમાં થર એટલે રણ મોટો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, તેમાં રેતીના ટેકરા છે; અને અગ્નિકોણમાં પારકર એ કચ્છના રણમાં બેટ જેવો છે. એ મૂલકમાં વરસાદ થોડોજ આવેછે, અને થર રણ તથા પારકરમાં પાણીની દુઃખ તંગી છે. એમાં પાબળી, શેતરંજી, અને ચામડાંની જાજમો બનેછે. લોકનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા અને બાજરી છે. વળી ઘઉં, જુવાર, રૂ, અને જવ થાયછે. મોટામાં મોટું શહેર ઉમરકોટ છે.

(૬) **खैरपुरसंस्थान**—એ સિંધની ઇશાન કોણમાં છે અને મીરઅલ્લી મુરાદના તાબામાં છે.

प्रकरण ५ मुं.

कच्छ*.

આ મૂલક કાઠીઆવાડની વાયવ્ય કોણમાં છે. એની ઉત્તરે, પૂર્વે અને અગ્નિકોણમાં રણ, દક્ષિણે અને નૈઋત્ય કોણમ કચ્છની અખાત અને અરબીસમુદ્ર, અને વાયવ્ય કોણમાં સિંધુ નદીની પૂર્વ શાખા કોરી છે. રણની પેલીમર ઉત્તરમાં થર કે નાનું રણ છે તથા વાયવ્ય કોણમાં સિંધ દેશ છે. એ રણ મોટું રેતીનું મેદાન છે તે ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર હોયછે, ત્યારે કચ્છ જાણે બેટ હોય તેમ દેખાયછે. કચ્છની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૭૦ મૈલ તથા વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૫૦ મૈલ છે. પરંતુ એક સ્થળે તે માત્ર ૧૫ મૈલ પહોળો છે. રણ બાદ કરતાં એનું ક્ષેત્રફળ ૬,૫૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૮

---

* કચ્છ દેશની ભૂગોળવિદ્યાની ઝીણી હકીકત એ દેશની નિશાળોને સારૂ લખીછે. ગૂજરાત અને કાઠીઆવાડની નિશાળોમાં ઝીણી બાબતો મૂકી દેવી. માત્ર સીમા, નગરોનું સહજ જ્ઞાન, મુખ્ય ડુંગરો, તથા થોડી હકીકત શીખવવી.

કસ્બા, ૮૮૯ ગામ તથા ૫,૧૨૦૮૪ માણસની વસ્તી છે. દક્ષિણ કાંઠો તદ્દન સપાટ છે અને ભૂમિ રસાળ છે. બાકીની સર્વે દિશામાં ડુંગરા અને પથરાવાળી જમીન છે. મુખ્ય ડુંગરાની હાર ત્રણ છે તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં જાયછે. ઉત્તર ધાર નામે હાર ઉત્તરમાં છે; કાળો, રાયમલરો, ખડીર, લક્કી, ધોળો, ભીલવો, અને મોણવો એ સર્વે ડુંગરા એમાં છે. તેઓ પચ્છમ, ખડીર, અને પ્રાંથલ બેટોમાં થઈ ચોરાડ કે ચોરવાડ સુધી જાયછે. બીજી હાર મધ્યધાર છે તેમાં ઝારો, કરોકાસમ, ધીણોધર, હવાય વગેરે ડુંગરા છે. તેઓ વાસ્તવિક કચ્છની ઉત્તર દિશાએ રણની સીમા છે. ચાંવા નામે ત્રીજી હાર ભૂજની દક્ષિણે પૂર્વપશ્ચિમ જાયછે, તેમાં ચિત્રાણો, રોહાની, નનામો, ખાડવા, ચાત્રોડ વગેરે ડુંગરા છે. પહેલી હાર થોડી ઘણી તૂટક છે. એમાંના કાળો નામે ડુંગરનું શિખર કચ્છમાં સર્વથી ઊંચું છે. મધ્યધાર માંહેલા પહાડોમાં ધીણોધર સર્વથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧,૨૬૮ ફુટ ઊંચું છે. ચાડવા હાર માંહેલા પહાડોમાં નનામો સૌથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧,૪૨૪ ફુટ ઊંચું છે.

નદીઓ—એમાં એકે નદી નથી. પરંતુ કેટલાક પાણીના વહેળા છે તેઓ ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર રહેછે. ઊનાળામાં માત્ર છેટેછેટે ખાબોચીઆંમાં પાણી ભરાઈ રહેછે, પરંતુ એમાંના ત્રણ વહેળા જાણવા લાયક છે. નાગમથી નામે વહેળો બેડાપાસે ચાડવા પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નવીનાળ આગળ કચ્છી અખાતમાં ભળેછે. દેશલપુર આગળ એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન થઈ રૂકમાવતી નામે વહેળો માંડવીની નાળમાં ભળેછે, અને ખારી નામે વહેળો એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તરે સુમરાસરની પાસે રણમાં ભળેછે. એ વહેળાઓમાં આખું વરસ પાણી રહેછે.

એ દેશનાં સોળ પરગણાં કરેલાંછે તે નીચે પ્રમાણેઃ— पावर, मीआणी, बन्नी, पच्छम, खडीर, प्रांथळ, वागड, अंजार चोवीसी, मुवड चोवीसी, हाला चोवीसी, कांठी, मोडासा, अबडासा, कंड, गरडो, અને माक.

મુખ્યશહેર—भूज એ સંવત ૧૬૦૫ માં **રાવ શ્રી ખેંગાર**જીએ વસાવ્યું હતું. એમાં ૨૦,૬૬૧ માણસની વસ્તી છે. એ માંહેલી જોવા લાયક ઇમારતોમાં યૂરોપનાં મકાનોને ધાટે મરહૂમ રાવ શ્રી **પ્રાગમલજી**એ નવો મહેલ બંધાવ્યોછે તે મજબૂતાઈ અને સૌંદર્યમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. બીજું શહેર मांडवी બંદર છે. એ મોટા વેપારનું સ્થળ છે. તેમાં ૩૫,૯૮૦ માણસની વસ્તી છે. વહાણોની સગવડને માટે એમાં એક દીવાદાંડી બંધાવીછે. मुंदरा, लखपत, जखौ અને तूणा એ ચાર જાણવા લાયક બંદરો છે. મોટા કસ્બામાં अंजार, रापर, अधोइ(મોરબીનું), भचौ, बेला, नळियाँ, कठोरा, तेरा, सुमरीरोहा, भद्रेसर, केरा, અને कंथकोट છે. પાછલાં ચાર નગરો બહુજ જૂનાં છે, અને તેમાં જૈનધર્મનાં પ્રાચીન દહેરાં છે. કચ્છ સિવાય રાવના તાબામાં ઓખામાં કચ્છી ગઢ છે અને વવાણીઆનાં બંદરો, મોરબીના ઝીંઝુવાડાના, કાઠીઆવાડના નવાનગરના અને સિંધના બસ્તા બંદરપર રાવનો હક્ક પહોચેછે. એક હાઇસ્કૂલ, બે પહેલા વર્ગની ઇંગ્રેજી ને ગૂજરાતી જોડે શીખવવાની શાળા, એક ઉદ્યોગશાળા અને સાત કન્યાશાળાસુદ્ધાં આખા કચ્છદેશમાં ૯૧ નિશાળો છે. તેઓમાં ૫,૭૫૩ નિશાળીઆ ભણેછે. એ સર્વેનો વહીવટ કરવાને એ ખાતાનો ઉપરી અમલદાર ઠરાવ્યોછે.

રાજ્યવ્યવસ્થાને માટે એના આઠ જિલ્લા કર્યાછે. દરેક જિલ્લામાં મુનસિફ રહેછે. ભૂજમાં સદર અદાલત છે તેના ઉપરીપણા નીચે એ મુનસિફો છે. સદરઅદાલતના ચૂકાદાની

અપીલ રાવની હજુરમાં થઈ શકેછે. કચ્છના કાયદાનું પુસ્તક બનાવ્યુંછે તે પ્રમાણે દિવાની અને ફોજદારી કામ ચાલેછે. એ સિવાય ભુજમાં ભાયાતોને માટે જાડેજા કોર્ટ છે ત્યાં નાયબ દીવાન તથા ત્રણ ભાયાતો મળી ઇનસાફ કરેછે. દર પાંચ વર્ષે બધા ભાયાતો મળી એ ત્રણને પોતાનામાંથી નીમેછે. ઉપજ ખાતાનો વહીવટ રેવિન્યુ કમિશનર કરેછે, દેશની આવક અને ખર્ચ ઉપર દેખરેખ રાખેછે તથા જુદા જુદા ૧૭ મહાલોમાં મૂકેલા ધુએો અને કારભારીએો માર્ફત જમાબંદી ઊઘરાવેછે. એ સિવાય જાહેર ઇમારત તથા રસ્તાખાતા ઉપર તથા મોજણીખાતા ઉપર તે નજર રાખેછે. જાહેર ઇમારત તથા રસ્તાખાતાનો ઉપરી હાલ યુરોપીઅન અને મોજણીખાતાનો ઉપરી દેશી છે. વળી પોલીસ કમિશનરના હાથ નીચે પોલીસ ખાતું તથા મુંબઈની વૈદકશાળાના ગ્રાડ્યુએટના હાથ નીચે દવાખાનાં અને શીતળા ખાતું છે.

પોલિટિકલ એજંટ ભુજમાં રહેછે. દેશની વ્યવસ્થા ઉપર તે દેખરેખ રાખેછે અને ઇંગ્રેજને લહેણી ખંડણી વસૂલ કરેછે. વળી એમાં નાનું ઇંગ્રેજી લશ્કર રહેછે.

મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, જુવાર, મીઠું, મગ, ઘઉં, મઠ, રૂ, ઊન, દીવેલી, રાઇ વગેરે. ઘોડા, ગાય, બળદ, ઊંટ, ઘી, તેલ, વગેરે પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવેછે. ભુજમાં સૂતરાઉ અને રેશમીકાપડ વણવાનાંકારખાનાં છે. ભુજનું કશબી અને હીરનું ભરત બહુ વખણાયછે. સોના રૂપાની નકશીદાર કારીગરીએો ઇંગ્રેજ લોકોને પસંદ પડેછે, અને તેએો ખરીદ કરેછે. ભાતાજીના મઠમાં ફટકડી અને થોડો સૂરોખાર જડેછે. વળી એમાં કોયલાની ખાણો છે, પરંતુ તે ખોદવાનું કામ ચાલતું નથી.

રાવ જાતે જાડેજા રજપૂત છે; તેના ભાયાતો ઘણા છે અને તેના કુટુંબીમાં કેટલાક તો રાજા છે.

प्रकरण ६ ठुं.

गूजरात. भाग १ लो.

આ દેશનો કેટલોક ભાગ ઇંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા છે ને બાકીનો દેશી રાજાઓનો છે. એ દેશી રાજ્યોનું વર્ણન સાતમા પ્રકરણમાં આવશે. આ પ્રકરણમાં ખાલસા મૂલકની વિગત લખીછે. એ મૂલકના પાંચ જિલ્લા કર્યાછે. એમાંનો સૌથી દક્ષિણે १. सूरत जिल्लो છે; તેની ઉત્તરે २. भरूच जिल्लो ; ભરૂચની ઉત્તરે ३. खेडा जिल्लो; અને ४. पंचमहाल, અને સૌથી ઉત્તરે ५. अमदावाद जिल्लो છે.

१. सूरत जिल्लो.

એ જિલ્લામાં १,६६२ ચોરસ મૈલ જમીન છે, તથા ६,१४,१९८ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે કીમ નદી છે. એ નદીની પેલીમેર ભરૂચ જિલ્લો અને ગાયકવાડનો મૂલક છે. સૂરત જિલ્લાની પૂર્વે ગાયકવાડનો મૂલક, તથા વાંસદા અને ધરમપોરનાં રાજ્યો આવેલાંછે. દક્ષિણે દમણગંગા નદી છે. એ નદી સૂરત જિલ્લાને થાણા જિલ્લાથી અને પોર્ટુગીઝ તાબાના દમણથી જુદો પાડેછે; અને પશ્ચિમદિશાએ અરબીસમુદ્ર તથા ખંભાતી અખાત છે. એ જિલ્લાના તાલુકા એક જથે નથી, ગાયકવાડનાં પરગણાં સાથે ભેળસેળ થઈ ગયાછે. નદીનાળાંએ પાડેલાં કોતરો બાદ કરતાં બાકીની જમીન ઘણુંકરીને સપાટ છે. પારનેરા અને ડુંગરી વિના જાણવાલાયક બીજા ડુંગરો એ જિલ્લામાં નથી. પારડીતાલુકામાં થોડાક નાના ડુંગરા છે અને ઈશાનમાં માંડવીપરગણાનો કેટલોક ભાગ પહાડી છે. પશ્ચિમ કાંઠે ખાડીઓ બહુ છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં તેઓમાં વહાણો આવજા કરેછે. મુખ્ય નદી

ઓ--१. तापी. ગૂજરાતનાં **નર્મદા** સિવાય બીજી બધી નદી-ઓથી મોટી છે. એ **સાતપૂડાપર્વતમાંથી** નીકળીને **સૂરત** આ-ગળ અરબીસમુદ્રને મળેછે. २. कीम રાજપીપળાના ડુંગરામાંથી નીકળીને અંકલેશ્વર તાલુકાની દક્ષિણે અને ઓરપાડ પરગણાની ઉત્તરે થઈને ખંભાતી અખાતને મળેછે. ३. मींढोळा, ४. पूर्णा, ५. अंबिका, ६. पार, ७. कोलक, વગેરે બીજી નાની નદીઓ છે.

મુખ્યનિકાસ—ગામોમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે; પશ્ચિમ કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંમાં માછલાં પકડવાનું કામ ઘણા લોક કરેછે. ઉત્તર ભાગમાં ખેતીની મુખ્ય ઊપજ ડાંગર, જુવાર, રૂ, ઘઉં, કઠોળ તથા બાજરી; અને દક્ષિણમાં દીવેલી, નાગલી, કોદ્રા, શેરડી, અને કેળાં. કેટલેક ઠેકાણે તમાકુ, ભીંડી, શાક, વગેરે થાયછે.

તાપી, પૂર્ણા વગેરે નદીઓ ઉપર રેલવેના પૂલ તથા **સૂરત** શાહેરમાં **તાપીનદીપર** હોપ પૂલ છે તે જોવા જેવા છે. હાલ એ જિલ્લામાં રેલવે સ્ટેશન પંદર છે. એ જિલ્લાનાં **કીમ**, **સાયણ**, **સૂરત**, **સચીન**, **અમરોલી**, વગેરે સ્ટેશનો ઉપર તથા બીજાં કેટલાંક ગામોમાં કપાસ લોઢવાનાં વરાળયંત્રો છે. **સૂરતમાં** ત્રણ કારખાનાં કાપડ વણવાનાં તથા સૂતર કાંતવાનાં છે.

એ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૮ તાલુકા છે:—

(१.) पारडी.	(५.) बारडोली.
(२.) वलसाड.	(६.) मांडवी.
(३.) चीकली.	(७.) चोर्यांशी.
(४.) जलालपोर.	(८.) ओरपाड.

આ આઠ પરગણાંમાં ૪ કસ્બા તથા ૭૭૮ ગામ અને લોકલફંડના ખર્ચથી ચાલતી ૨૫૮ નિશાળો છે. એ નિશાળોમાં ૧૬,૬૬૫ નિશાળીઆ ભણેછે. એ જિલ્લામાં ગામઠી નિશાળો ૧૨૧ છે તેમાં ૩,૭૫૭ નિશાળીઆ ભણેછે. એક

હાઇસ્કુલ, ચાર પહેલા વર્ગની આંગ્લો વર્નાકયુલર સ્કૂલો, એક ઉદ્યોગશાળા, એક ખેતીવાડી શીખવવાનો વર્ગ, તથા આઠ કન્યાશાળા છે. એ કન્યાશાળાઓમાં ૧,૨૨૯ છોકરીઓ ભણેછે. હરેક તાલુકામાં મામલતદાર અને ફોજદાર છે.*

(१.) पारडी तालुको.

એની ઉત્તર સીમાએ પાર નદી છે, અને દક્ષિણે દમણ-ગંગા, પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર છે.

એ પરગણામાં ૮૨ ગામ અને ૫૫,૭૬૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં ત્રણ નદીઓ છે—૧. पार, २. कोलक, ३. दमणगंगा. એ ઉપરાંત कोथल અને वरीआली નામે ખાડી છે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. वालदापारडी, २. बगवाडा, એ કોલક નદીને કાંઠે છે; ૩. कुंता, બગવાડેથી બેગાઉપર છે. એમાં જકાત ખાતાનો ઇ-ન્સ્પેકટર રહેછે. હર વરસે કુંતેશ્વર મહાદેવની જાત્રા ભરાયછે. એ મેળો ત્રણ માસ રહેછે અને તેમાં વેપારીઓનો બહુ માલ ખપેછે. ૪, उदवाडा, એમાં પારશીની જૂની અગીઆરી એ-ટલે અગ્નિનું દેવલ છે. આતસની જાત્રા કરવાને ઘણા પારસી ત્યાં જાયછે. ૫. कोलक, એ બંદર છે. ६. उमरसाडी; એ પણ બંદર છે. દમણને રસ્તે વાપી, ઉદવાડા, અને પારડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. સૂરત જિલ્લામાં અને ગૂજરાત પ્રાંતમાં સૌથી દક્ષિણે એ પરગણું છે. એની દક્ષિ-ણે કોંકણ પ્રાંતનો થાણા જિલ્લો છે. એના નૈર્ઋત્ય ખૂણાપર પોર્ટુગીઝ લોકનું દમણનું રાજ્ય છે. એની પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કોદ્રા, દીવેલી, શેરડી, નાગલી, ચણા, અને વાલ છે.

---

* આ તાલુકાઓનું વિશેષ વર્ણન આગળ છે તે સૂરત જિલ્લાની નિશાળોમાં માત્ર ચલાવવું યોગ્ય છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એમાંનાં મોટાં ગામ ને સાર જોઇએ.

(૨) वलसाड तालुको.

એમાં ૯૪ ગામ તથા ૮૦,૭૦૭ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ-૧. गणदेवीनी खाडी; એનું બીજું નામ अंबिका નદી છે. આ પરગણાના વાયવ્ય કોણમાં એ નદી વહેછે. ૨. कावेरी, ૩. खरेरा, એ નૈઋત્ય કોણમાં વહેછે. ઉંડાચ અને બીલીમોરા આગળ તેઓ કાવેરીને મળેછે. ૪. ओरंगा, એ વલસાડની પાસે છે. ૫. पार. એ સિવાય वाम, कोलाई, वांकी વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ-૧.वलसाड, એમાં ૧૩,૨૨૯ માણસની વસ્તી છે. મામલતદાર અને સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. ચીકલી, પારડી, અને જલાલપોર પરગણાં વલસાડના સબાર્ડિનેટ જડજના અધિકાર નીચે છે. એ બંદર છે તેથી એમાં ફુરજો કે માડવી છે. અનાજ, ગોળ અને સાગ અહિંથી ચઢેછે. જંગલની સંભાળ રાખનાર અમલદારની કચેરી પણ એજ ગામમાં છે. ૨. छरवाडा માં મીઠું પાકેછે, અને તેને માટે ત્યાં એક સરકારી કારકુન રહેછે. એ સિવાય मदेली, मालवेण, उंडाच, बीलरी, कोसंबा અને हरीआ એ મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં પાર નદીપર પારનેરાનો કિલ્લો છે, તે ગાયકવાડે બાંધેલો કહેવાયછે. આ તાલુકાના ખારવા મુંબઈ, સુરત વગેરે બંદર સફર કરેછે. હરીઆ, વલસાડ, અને ડુંગરી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન આ પરગણામાં આવેલાંછે, તેમાં વલસાડનું સ્ટેશન મોટું છે. એની મુખ્ય નિકાસ-ડાંગર, કોદ્રા, દીવેલી, નાગલી, શેરડી, ચણા, અને વાલ.

(૩) चीकली तालुको.

એમાં ૬૨ ગામ અને ૬૦,૧૪૭ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ-૧. ઉત્તરમાં अंबिका. ૨. ચીકલી પાસે વહે-

નારી कावेरीનો વલસાડ તાલુકામાં અંબિકા જોડે સંગમ થાયછે. ૩. खरेरा. ૪. औरंगा, આ તાલુકાની દક્ષિણ સીમાએ વહેછે. એનાં મુખ્ય ગામ-चीकली; વસ્તી ૨,૯૧૧. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. देगाम, खेरगाम, आलीपोर, વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ-ડાંગર, કોદ્રા, અને દીવેલી.

(૪) जलालपोर तालुको.

એમાં ૯૧ ગામ તથા ૭૪,૦૧૬ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ-ઉત્તરે पूर्णा નદી વહેછે. દક્ષિણે अंबिका છે. कनाई, खुटारा, करकवा, बनेत्र વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ-जलालपोर. એમાં ૨,૪૯૮ માણસની વસ્તી છે. એમા મામલતદારની કચેરી છે. એમાં સરકારી નિશાળ છે; मटवाड, अबरामा, अमलसाड, कुछोली, आट, खरसाड, अष्टगाम, पनार, सीसोदरा વગેરે મોટાં ગામ છે. અમલસાડ અને નવસારી એ બે રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. નવસારીની પાસે અર્દ્ધ ગાઉપર જલાલપોર છે. એ પરગણાની દક્ષિણે બીલીમોરા છે ત્યાં પણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ-જુવાર, ડાંગર, રૂ, તલ અને શેરડી.

(૫) बारडोली तालुको.

એમાં ૧૨૪ ગામ અને ૭૬,૧૦૦ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓ.-૧. तावी; मीढोळा એ નદીના ત્રણ ફાંટા છે. બુહારી ગામ આગળ पूर्णा નદી છે. વાલોડ આગળ જાંખરી નદી છે તે પૂર્ણાને ભેજ ગામ આગળ મળેછે. એનાં મુખ્ય ગામ-૧. મીઢોળાને કાંઠે बारडोली; વસ્તી ૩,૮૩૭ માણસની. એ ગામ ગાયકવાડના બળેશ્વર પરગણાની હદમાં છે. એમાં

મામલતદારની કચેરી છે. ૨. તાપીને કાંઠે कडोद. ३. सरभोण. ४. वालोड. ५. मोता. ६. वराड. ७. बुहारी. ८. देगाम. ९. वांका-नेर. १०. कवास વગેરે મોટાં ગામ છે. એ તાલુકો વધારે મોટો હોવાથી વાલોડમાં મહાલકરી અને ફોજદારનાં થાણાં છે. એની મુખ્ય નિકાસ-ડાંગર, જુવાર, ઘઉં, કોદ્રા, કપાસ અને શેરડી.

(૬) मांडवी तालुको.

એમાં ૧૪૦ ગામ અને ૫૦, ૮૧૦ માણસ છે. મુખ્ય ગામ **માંડવી**માં ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં ભીલ રાજા રહેતા. ત્યાર પછી ઉદેપુરના રાણાના કુળના કોઇરાજ કુમારનો અમલ થયો.સંવત ૧૮૯૮માં ઇંગ્રેજ સરકારની જપ્તી બેઠી અને પછી કેટલેક વરસે એ તાલુકો ખાલસા થયો. એ તાલુકામાં ઘણા ડુંગરા છે; તેમાં દેવગઢ ટપ્પામાં વધારે છે, અને કેટલાંક પાતલ ટપ્પામાં છે.

એ પરગણાના સાત ટપ્પા એટલે ભાગ કર્યાછે. તેમનાં નામ मांडवी, बहुधान, पातल, देवगढ, दढवाडा, हवेली અને वारगाम. એમાં દક્ષિણે तापी નદી છે. વેહે, એ નદી **રાજપીપળાના રૂડા** નામે પર્વતમાંથી નીકળીને દેવગઢ વગેરે ગામ પાસે થઇને વરેલી આગળ **તાપીને** મળેછે. **માંડવી** ગામમાં ૪,૭૪૪ માણસની વસ્તી છે. મામલતદારની કચેરી તથા ગામ સુધ-રાઇ ખાતું છે. बहुधानમાં બાર બાર વરસે મોટી જાત્રા ભરા-યછે. घंटोली અને तडकेश्वर મોટાં ગામ છે. એ તાલુકાની નિકાસ-કોદ્રા, ડાંગર, જુવાર અને દીવેલી.

(૭) चोर्याशी तालुको.

એ પરગણામાં **સૂરત** શહેર છે તેની વસ્તી બાદ કરતાં એ તાલુકાની વસ્તી ૪૪,૭૬૪ માણસની છે. એ તાલુકાનાં ગામ

ગાયકવાડ સરકાર તથા સચીણના નવાબનાતાબાના મુલકમાં વેરાતા છે. સૂરત શાહેર તાપી નદીને કાંઠે છે. એમાં ૧,૦૯,૮૪૪ માણસ વસેછે. કલેક્ટર, જડજ, સબાર્ડિનેટ જડજ, મામલતદાર વગેરે અમલદારોની કચેરી એમાં છે. બે ધર્માદા દવાખાનાં તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. એ શાહેરમાં રૂના સકંચા, છાપખાનાં, વર્તમાનપત્રો તથા લાઇબ્રેરીઓ છે. સૂરત શાહેર આગળ મોટું બંદર હતું તેમાં વેપાર ઘણો ચાલતો હતો. સંવત ૧૮૯૩ માં મોટી આગ લાગ્યાથી, વેપારનું મથક મુંબઈ થવાથી, તથા વણકર વગેરે કારીગર લોકની રોજી તૂટવાથી શાહેરને મોટો ધોક્કો પહોંચ્યો છે. એ શાહેરનો મજબૂત કિલ્લો તાપીના કિનારાપર આવેલોછે. એ કિલ્લાથી તે દિલ્લી દરવાજાસૂધી સારો રસ્તો બાંધેલોછે. સૂરતની પાસે તાપીનદીને સામે તીરે રાંદેર છે. એ કસ્બામાં ૯,૪૧૬ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. कतारगाम, माठा, कुंभारीआ, उमरा એ મોટાં ગામ છે. સૂરત અને સચીણ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ–રૂ અને જુવાર.

(૮) ओरपाड तालुको.

એમા ૧૨૦ ગામ તથા ૬૨,૦૪૯ રહેવાશીઓ છે. એની દક્ષિણ હદ ઉપર तापी, અને ઉત્તરે कीम નદીઓ છે. सीना નદી ભગવાદાડી આગળ સમુદ્રને મળેછે. ઊનાળામાં તેમાનું પાણી ઘણું કરીને સૂકાઈ જાયછે. ઈચ્છાપોર અને બીજાં ગામો આગળ ખાડીઓ છે. એનું મુખ્ય ગામ ओरपाड છે. એ કસ્બાની વસ્તી ૪,૧૨૬ માણસની છે. એમા મામલતદારનું થાણું તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. कुडसद, भगवादांडी, अडाजण, सुव्राली, अमरोली, कोसाड અને वराछा મોટાં ગામ છે. સરસની પાસે સિદ્ધનાથ મહાદેવની હરવર્ષે જાત્રા ભરાયછે.

મોરા ગામમાં કુવાની જાત્રા ભરાયછે. અમરેલી, સાયણ અને કીમ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, રૂ અને ઘઉં.

२. भरूच जिल्लो.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફલ ૧,૦૫૩ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૩,૨૬,૯૩૦ માણસ વસેછે. એની હદ—ઉત્તરે મહી, પૂર્વે ગાયકવાડનો મૂલક, દક્ષિણે કીમ નદી, અને પશ્ચિમમાં ખંભાતનો અખાત. એ જિલ્લામાં ઘણું કરીને નર્મદાના મુખ આગળની રસાળ ભૂંઈ હોવાથી ખેતી સારી થાયછે, તેમ ઝાડો પણ પુષ્કળ છે. એમાં નદીઓ પણ ઠીક આવેલીછે. નર્મદા ઉપરાંત ઉત્તરમાં મહી અને દક્ષિણમાં કીમ છે. ભરૂચ શાહેર બાદ કરીએ તો એ જિલ્લાનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ભરૂચમાં સૂતર કાંતવાના મોટા વરાળથી ચાલતા રેંટીઆ છે, તથા કાપડ વણવાનાં તેમજ કપાસ લોઢવાનાં પણ ઘણાં વરાળયંત્રો છે અને બીજો વેપાર રોજગાર છે. ખેતીની મુખ્ય પેદાસ રૂ છે. એ સિવાય ચોમાસામાં જુવાર, ડાંગર, બાજરી, તુવર અને મગ પાકેછે, અને શીઆળામાં ઘઉં, તલ, વટાણા, ચણા, વાલ, દીવેલી અને તમાકુ થાયછે. આ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૫ તાલુકા છે :—

(१) भरूच.	(४) आमोद.
(२) अंक्लेश्वर.	(५) जंबुसर.
(३) वागरा.	

આ પાંચ તાલુકામાં ૪ કસ્બા તથા ૪૦૧ ગામ છે. એ ગામોમાં લોકલફંડને ખર્ચે ચાલતી ૨૧૨ નિશાળો છે. તેઓમાં ૧૨,૬૮૫ નિશાળીઆ ભણેછે*. એ જિલ્લામાં એક

* આ તાલુકાઓની વિગતવાર હકીકત આપીછે તે ભરૂચ જિલ્લાની નિશાળોને સારૂ છે. બીજા જિલ્લામાં તો માત્ર એમાંના કસ્બા કે મોટાં ગામ ને થોડા સાર શીખવાશે તો બસ થશે.

હાઈસ્કૂલ તથા બે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. છોડીઓની નિશાળ ૯ છે તેમાં ૭૬૩ છોકરીઓ ભણેછે. ગામઠી નિશાળો ૧૨ છે તેમાં ૫૩૬ છોકરા ભણેછે.

(૧) भरूच तालुको.

ભરૂચ શાહેરની વસ્તી બાદ કરતાં આ તાલુકામાં ૭૩,૨૮૦ માણસની વસ્તી, ૧૦૪ ગામ તથા ૬ મોવાડા છે. એમાં નર્મદા છે. એ નદી તાલુકાની દક્ષિણે છે. એ ઘણી મોટી અને ઊંડી છે અને એવડે બહોળો વેપાર ચાલેછે. સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતી અખાતને મળેછે. તાલુકાનું મુખ્ય શાહેર भरूच છે તે નર્મદા નદીના કાંઠાપર છે. એમાં ૩૭,૨૮૧ માણસની વસ્તી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. કલેક્ટર, સીનિઅર આસિસ્ટંટ જડજ, બીજા વર્ગના સબાર્ડિનેટ જડજ અને મામલતદારની કચેરી એમાં છે. शुक्लतीर्थ, झाडेश्वर, निकोरा, शाहबाद, झणोर, टंकारीआ, पारखेत અને અમલેશ્વર, એ મોટાં ગામ છે. હર વરસ શુકલતીર્થમાં જાત્રા ભરાયછે. હર ૧૯ વરસે તવરા અને ભાડભૂતની જાત્રા ભરાયછે.

આ તાલુકામાં ભરૂચ, ચમારગામ અને પાલેજ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. નર્મદા નદીમાં धंतुरीआ અને कासवा એ બે નાના બેટ છે તેઓ એ તાલુકાના છે. ધંતુરીઆમાં માણસ વસેછે. ભરૂચ શાહેરમાં છાપખાનાં, વર્ત્તમાનપત્રો, લૈબ્રરીઓ અને રૂ કાંતવાનાં તથા વણવાનાં કારખાનાં છે.

(૨) अंक्लेश्वर तालुको.

એ પરગણામાં ૯૯ ગામ તથા એક મોવાડો છે. એમાં ૬૫,૦૫૪ માણસની વસ્તી છે. ૧ कीम નદી એ પરગણાની દક્ષિણ સીમાએ છે. ૨ उमरावती એ રાજપીપળામાંથી નીકળી માંડવા બુજુર્ગ આગળ નર્મદાને મળેછે. વળી वंठ નામે એક

ખાડી છે. મુખ્ય ગામ-૧ अंक्लेश्वर. એમાં મામલતદારની તથા બીજા વર્ગના સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરીઓ છે. એમાં ૯,૫૩૫ માણસની વસ્તી છે. ૨. हांसोट એમાં ૪,૨૭૫ માણસની વસ્તી તથા મહાલકરીની કચેરી છે. दीवा, मांडवा, बुजुर्ग, इलाव, कतपुर, અને सीसोदरा મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ-૩, જુવાર અને ઘઉં.

(૩) वागरा तालुको.

આ તાલુકામાં ૬૯ ગામ તથા ૩૩,૯૦૨ રહેવાશી છે. એમાં એકે નદી નથી, પરંતુ मूखी નામે એક ખાડી છે તે વાગરા અને ભરૂચને જુદા પાડે છે. વાગરામાં મામલતદારની તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. આ તાલુકાની પશ્ચિમે देहेजबारा નામે મોટો કસ્બો છે તે બંદર છે. गंधार, विलायत, અને लखीगाम એ મોટાંમાં મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—૩, જુવાર, અને ઘઉં.

(૪) आमोद तालुको.

આ તાલુકામાં ૪૭ ગામ તથા ૩૯,૬૪૧ માણસની વસ્તી છે. એ તાલુકાની ઉત્તરે ढाढर નદી વહે છે. એમાં आछोद, गोपाळ, रूपारेल વગેરે ખાડીઓ છે. એના મુખ્ય ગામ आमोदમાં ૫,૮૨૨ રહેવાશી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એ કસ્બા ઉપર તથા તાલુકાનાં ગામો ઉપર એક રાણાનો થોડોક ભાગ છે. केरवाडा મોટું ગામ છે તેનો કેટલોક ભાગ તેના ઠાકોરને તાબે છે. આ તાલુકાનું मातर નામે ગામ વાગરા તાલુકાની હદમાં આવેલું છે. सरभोण, इखर, रोजाटंकारिआ વગેરે મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—૩, જુવાર અને ઘઉં.

(५) जंबुसर तालुको.

આ તાલુકામાં ૮૨ ગામ તથા ૭૭,૭૭૨ માણસની વસ્તી છે. નદીઓ—૧ મહી. એ નદી માળવામાથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળેછે. મહી નદી આ તાલુકાની ઉત્તરે અને ઢાઢર દક્ષિણે છે. ૨. ढाढर પણ ખંભાતના અખાતને મળેછે. એનાં મુખ્ય ગામ—जंबुसर. એમાં મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. સબાર્ડિનેટ જડજનો અધિકાર આમોદ તાલુકા ઉપર પણ છે. એમાં ૧૧,૪૭૯ માણસની વસ્તી અને ગામસુધરાઈ ખાતું છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ વેપારી છે. જંબુસરથી આશરે નવ મૈલને અંતરે टंकारीआ નામે બંદર છે. એમાં ઠીક વેપાર ચાલેછે. देगाम એ પણ બંદર છે. गजेरा, कावी, वेडच, અને सारोद એ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—રૂ, ઘઉં, જુવાર, બાજરી, અને ગળી.

---

३. खेडा जिल्लो.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૦૯ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૮,૦૪,૮૦૦ માણસની છે. એની સીમા—ઉત્તરે અમદાવાદ જિલ્લો, ગાયકવાડ અને મહીકાઠા એજન્સિનો કેટલોક મૂલક અને રેવાકાંઠા એજન્સિમાંનું વાડાસિનોરનું નાનું રાજ્ય; પૂર્વે અને દક્ષિણે મહી નદી આવી પંચમહાલ, ગાયકવાડનો મૂલક તથા ભરૂચ જિલ્લાથી તેને જુદો પાડેછે; અને પશ્ચિમે ખંભાતનું સંસ્થાન તથા અમદાવાદ જિલ્લો છે.

દેશ ચપટો અને ઝાડોથી ભરપૂર છે. ખેતી પણ સારી છે. ઈશાન કોણમાં એ લગીર ઊંચો છે; ત્યાં જમીન ઓછાં ઝાડવાળી અને ઓછી રસાળ છે. દેશનું પાણી ઘણું કરીને

મની તરફ વહેછે. એમાં મોટી નદી મહી છે. એ ખંભાતી અખાતને મળેછે. ૨. वात्रक એ સાબરમતીને મળેછે. ૩. मेश्वो એ વાત્રકને મળેછે. ૪. शेढी એ વાત્રકને મળેછે. ૫. मोहोर એ શેઢીને મળેછે. ૬. खारी, આ નદીનો માર્ગ સાબરમતી અને મેશ્વો એ બેની વચ્ચે છે. એ જિલ્લામાં બાજરી, કોદ્રા, ડાંગર, જુવાર, શેરડી, બાવટો, તમાકુ વગેરે પાકેછે. બાજરી અને તમાકુ પુષ્કળ પાકેછે, અને પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. આણંદ અને નડીઆદ પરગણાંમાં સર્વે બાગાયત પાક થાયછે. કપડવણજમાં સાબુ અને કાચનાં કારખાનાં છે. નડીઆદમાં સરકારી હાઇસ્કૂલ તથા ખેડામાં પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાકયુલર સ્કૂલ છે. અને કપડવણજમાં તથા ઉમરેઠમાં એકેક બીજાવર્ગની આંગ્લો વર્નાકયુલર સ્કૂલ છે. આ જિલ્લામાં હલકા દરજાની ૧૯૪ નિશાળો છે. તેઓનું ખર્ચ લોકલફંડમાંથી કરવામાં આવેછે. એ નિશાળોમાં ૧૬,૫૭૩ છોકરા ભણેછે. એ જિલ્લામાં એક હાઇસ્કૂલ, અને બે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાકયુલર સ્કૂલ છે તથા ખેતીવાડી શીખવવાનો એક વર્ગ ઉઘાડયોછે. છોકરીઓની નિશાળો ૧૨ છે તેમાં ૧,૦૨૨ છોકરીઓ ભણેછે. જિલ્લામાં ગામઠી નિશાળો ૩૨ છે તેઓમાં ૧,૪૭૬ નિશાળીઆ ભણેછે. એ જિલ્લામાં રેલવે છે તેની એક શાખા આણંદથી પાલી સુધી જાયછે. એ જિલ્લાનાં મુખ્ય ગામ મોટા કસ્બા છે.

ખેડા જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે।—

(१) कपडवणज. (५) मातर.
(२) ठासरा. (६) आणंद.
(३) नडीआद. (७) बोरसद.
(४) महेमदाबाद.

એમાં ખેડા, મહુધા, અને ઉમરેઠ, એ ત્રણ પેટા તાલુકા છે. આ તાલુકાઓમાં ૧૦ કસ્બા તથા ૫૭૧ ગામો છે.*

(१) कपडवणज तालुको.

આ તાલુકામાં ૮૫ ગામ તથા ૯૩,૦૨૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧. मोहोर નદી કપડવણજ તથા કઠલાલ પાસે વહે-છે; ૨. वात्रक. એ અપરૂજીના ગામ પાસે વહેછે. એ બંને નદીઓ ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેછે. ૩. वरासी, એ નાની નદી કપડવણજ આગળ મોહોરને મળેછે. એના મુખ્ય ગામ कपडवणजમાં મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એના કેટલાક રહેવાશીઓ ઘણા દ્રવ્યવાનછે. એમાં ૧૪,૪૪૨ માણસની વસ્તી છે. ગામસુધરાઈ ખાતું, પુસ્તકશાળા, છોકરીઓની નિશાળ તથા દવાખાનું એ ગામમાં છે. એમાં કાચ અને સાબુ બનાવવાનાં કારખા-નાં છે. એ વસ્તુઓ મુંબઇ તથા બીજે ઠેકાણે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે. એ બંને કારખાનાંમાં સુધારો કરવા-ની જરૂર છે. સુધારો કરી હાલ બનેછે તેથી ઊંચી જાતનાં કાચ અને સાબુ બનાવે તો ખપત વધે. आंत्रोली, कठलाल, कोवडो, नोरणा, लसुंद्रा વગેરે મોટાં ગામ આ તાલુકામાં છે. લસુંદ્રામાં ઊના પાણીના કુંડ છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી અને કોદ્રા, કાચ તથા સાબુ છે.

(२) ठासरा तालुको.

આ તાલુકામાં ૯૬ ગામ તથા ૮૪,૮૬૬ માણસની વસ્તી છે. ૧. मही નદી એ તાલુકાની ઉત્તરે છે. ૨. शेढी ઉત્તરે આવેલા ડુંગરામાંથી નીકળી ઠાસરા તથા ડાકોર પાસે થઈ નડી-

* આ તાલુકાઓની વધારે હકીકત આપીછે તે ખેડા જિલ્લાની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર મોટા કસ્બા કે બહુ મોટાં ગામ ને થોડો સાર શીખવવો.

આદ તાલુકામાંના અરજનકોટ ગામ આગળ મોહોરને મળે-છે. એ સિવાય गळती, વગેરે નાની નદીઓ છે. એનું મોટામાં મોટું ગામ डाकोर છે; તેમાં ૭,૭૭૧ માણસ વસેછે, ને રણછોડજીનું મોટું મંદિર તથા गोमती નામે તળાવ છે. દરેક પૂનમે ઘણા લોકો રણછોડજીના દર્શન કરવા જાયછે. આસો સુદ પૂનમે તથા આશાડ સુદ બીજની રથજાત્રાએ આશરે લાખ માણસ એકઠું થાયછે. એમાં ગામસુધરાઇ ખાતું, પુસ્તકશાળા, તથા દવાખાનું છે. મામલતદારની કચેરી ઠાસરામાં છે. એ ગામની વસ્તી ૩,૪૬૪ માણસની છે. એ તાલુકામાં ડાકોર, ઠાસરા અને પાલી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. जनोड, पडाळ, कालसर વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ડાંગર અને બાવટો છે.

(૩) नडीआद तालुको.

એમાં ૯૧ ગામ તથા ૧,૬૨,૨૫૯ માણસની વસ્તી છે. ૧. शेढी એ આ તાલુકામાં થઇ ખેડા આગળ વાત્રકને મળેછે. ૨. मोहोर એ કપડવણજ તાલુકામાં થઇ અરજનકોટ આગળ શેઢીને મળેછે. ૩. लुणी એ કોટ આગળ શેઢીને મળેછે. એના મુખ્ય ગામ नडीआदમાં ૨૮,૩૦૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં સબાર્ડિનેટ જડજ તથા મામલતદારની કચેરીઓ છે. એ રેલવે સ્ટેશન છે અને એમાં ગામ સુધરાઇ ખાતું, હાઇસ્કૂલ, છોડીઓની નિશાળ, પુસ્તકશાળા અને દવાખાનું છે. એમાં ધર્મશાળા તથા તળાવો છે. अलीणा (વસ્તી ૫,૦૦૨), चुणेल, मोहोलेल, उत्तरसंडा, चकलासी (એમાં ૮,૧૩૯ માણસની વસ્તી છે), नरसंडा, डभाण, વગેરે મોટાં ગામ છે. મહુધા અને કઠલાલ પાસે થઇ નડીઆદથી કપડવણજ જવાનો મોટો રસ્તો બાંધેલોછે. આ તાલુકાના वडताल ગામમાં સ્વામીનારાયણનું મોટું મંદિર છે. મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, કોદ્રા, તમાકુ, જીરૂ, તલ, અને રૂ છે.

(४) महेमदावाद तालुको.

આ તાલુકામાં ૬૨ ગામ તથા ૮૮,૯૩૬ માણસની વસ્તી છે. એમા ૧. खारी નદી સાબરમતી અને મેશ્વોની વચ્ચે વહેછે. ૨. वात्रक મહેમદાવાદ તથા ખેડા પાસે થઇ પાધા આગળ સાબરમતીને મળેછે. ૩. મેશ્વો દેદરડા આગળ વાત્રકને મળેછે. અને ૪. શેઢી આ તાલુકાની દક્ષિણે છે તે ખેડા આગળ વાત્રકને મળેછે. વાત્રક અને શેઢીના સંગમ ઉપર खेडा છે. એમાં ૧૨,૬૪૦ માણસ વસેછે. કલેક્ટર, સબાર્ડિનેટ જડજ તથા સિવિલસર્જન એ અધિકારીઓ એમાં રહેછે; વળી એમાં પુસ્તકશાળા, સિવિલ હાસ્પિટલ, ગામસુધરાઇ ખાતું, આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ, તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ખેડાથી મહેમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન સુધી રસ્તો બાંધેલોછે. એને ફરતો કોટ છે. મહેમદાવાદ પણ મોટું ગામ છે. ગૂજરાતના પાદશાહ મહંમદ બેગડાએ વસાવ્યું તે ઉપરથી મહેમદાવાદ નામ પડ્યુંછે. એમાં ૮,૧૭૩ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી, ગામસુધરાઇ ખાતું અને રેલવે સ્ટેશન છે. એમાં સરકારી નિશાળ, કન્યાશાળા, રીડિંગ રૂમ, તથા દવાખાનું છે. भमरीओ નામે કુવો તથા તેની પડોસમાં વાત્રક નદીના કાંઠાપરનો રોજો એ બે જોવા લાયક છે. सिहुन, महीज, सरसवणी, कनीज, हदण, વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. મહેમદાવાદમાં અગાઉ બાસતો બનતો હતો તે ઘણો વખણાતો. એ તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ડાંગર, કોદ્રા, શેરડી અને પારિજાતકના ફૂલ છે.

(५) मातर तालुको.

એ તાલુકામાં ૮૦ ગામ તથા ૭૮,૨૭૯ માણસની વસ્તી છે. ૧. साबरमती નદી એ આ તાલુકાની પશ્ચિમ સીમાએ છે. ૨. वा-

त्रक એ આ તાલુકામાં થઇ પાલ્લા આગળ સાબરમતીને મળેછે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ मातर છે તેમાં ૪,૮૮૯ માણસની વસ્તી છે. ત્યાંના વાણીઆ પૈસાદાર છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. रढु, लिंबासी, त्राज વગેરે મોટાં ગામ છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ઘઉં, કોદ્રા, ડાંગર, તથા કસુંબી છે.

(૬) आणंद तालुको.

આ તાલુકામાં ૭૨ ગામ તથા ૧,૫૪,૧૧૮ માણસની વસ્તી છે. मही નદી એ આ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ उमरेठ છે. તેમાં ૧૪,૬૪૩ માણસની વસ્તી છે. એ રેલવેનું સ્ટેશન તથા તેમાં સબાર્ડિનેટ જડજની કોર્ટ છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ ખેડાવાળ બ્રાહ્મણ અને ખડાયતા વાણીઆનો છે. એમાં પુસ્તકશાળા તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ઉમરેઠથી ઉત્તરનું બીજું ગામ आणंद છે. એની વસ્તી ૯,૨૭૧ માણસની છે. તેમાં મામલતદારની કચેરી છે. રેલવેની ડાકોરની શાખા એ સ્ટેશને મળેછે. नापाड, करमसद, ओड (૮,૫૦૦ માણસની વસ્તી), सारसा (વસ્તી ૫,૩૭૭), बोरीआवी, सामरखा (એની વસ્તી ૫,૪૦૧ છે), चिखोद्रा, थामणा, संडलपुर વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. वासद એ રેલવે સ્ટેશન છે તેની પાસે મહી નદી ઉપર મોટો પૂલ છે તે જોવાલાયક છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—તમાકુ, કોદ્રા, રૂ, અને બાજરી છે.

(૭) बोरसद तालुको.

આ તાલુકામાં ૮૯ ગામ તથા ૧,૪૩,૩૨૧ માણસની વસ્તી છે. મહી નદી આ તાલુકાની પૂર્વ અને દક્ષિણ સીમા છે અને ઉમેટા તથા દેહેવાણ આગળ થઇ ખંભાતના અખાતને

મળેછે. મુખ્ય ગામ बोरसदમાં ૧૨,૨૨૮ માણસની વસ્તી છે અને મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એમાં છોકરીઓની નિશાળ અને દવાખાનું છે. आंकलाव (વસ્તી ૫,૦૨૦), मेटासी, वीरसद, बलारसा, रास, दावोल, देहेवाण, सुणाव, वीपव्लाव વગેરે બીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકાનાં ગામો એક જથે નથી, પરંતુ ગાયકવાડના તથા ખંભાતના નવાબના રાજ્યમાં વેરાતાં છે. એની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ડાંગર, તમાકુ, ગળી, સાબુ, અને રૂ છે.

४. पंचमहाल.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૧૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૨,૫૫,૪૭૯ માણસની છે. હાલમાં પંચમહાલ ખાતે અલાયદો કલેક્ટર નીમ્યોછે તે ગવર્નર તરફનો પંચમહાલનો એજંટ પણ છે. એ અધિકારી સરકારી ઊપજ ખર્ચનો હિસાબ રાખેછે.

બારીઆના રાજ્યવડે પંચમહાલના બે વિભાગ થયેલાછે. નૈઋત્ય કોણના ભાગની ઉત્તરે લુણાવાડા, સુંથ અને સંજેલી આવેલાંછે; પૂર્વે બારીઆનું રાજ્ય, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક તથા મહી નદી છે. એ નદી ખેડાજિલ્લાથી એને જુદો પાડેછે. ઈશાન કોણના ભાગની ઉત્તરે કિરોલી અને કિશનગઢનાં રાજ્ય, પૂર્વે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ અને બનાસ નદી, દક્ષિણે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ અને પશ્ચિમે સુંથ, સંજેલી, અને બારીઆ છે. મોટી નદીમાં માત્ર मही છે. ઈશાન કોણનો ભાગ વધારે રસાળ અને ખેડાયલોછે. દેશ મોટાં ઝાડ વગરનો છે, અને પાવાગઢના ડુંગરા (ઊંચાઈ બે હજાર ફુટ) સિવાય સપાટ છે. ઉત્તરે કેટલીક રસાળ ખીણ છે, પરંતુ ઘણું કરીને જમીન ઊંચી નીચી અને વેરાન છે, તથા

ખેતીની હાલત સારી નથી. એ દેશમાં ખેતી સિવાય બીજો ઉદ્યમ થોડોજ છે. મુખ્ય નિકાસ—ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, મકાઈ, ચણા, અને બીજું ધાન્ય છે. તલ અને મહુડાં પુષ્કળ પાકેછે. એ દેશમાં ત્રણ તાલુકા, બે પેટા મહાલ, ૩ કસ્બા, તથા ૬૭૫ ગામ છે. એ તાલુકા નીચે પ્રમાણે છે :—

તાલુકા.	મુખ્ય ગામ.
गोधरा.	गोधरा અને संहेरा.
कालोल.	कालोल, हालोल અને वेजलपुर.
दाहोद.	दाहोद અને झालोद.

એ દેશ આગળ સિંધિઆના તાબામાં હતો તે વેળા માઠી દશામાં હતો. ઇંગ્રેજ સરકાર એને સુધારેછે. દાહોદમાં ૧૨,૩૯૪ અને ગોધરામાં ૧૩,૩૮૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૬૨ નિશાળો છે ને તેમાં ૪,૦૩૬ નિશાળીઆ ભણેછે. પંચમહાલમાં ૨૦ ગામઠી નિશાળો છે તેઓમાં ૮૧૮ નિશાળીઆ ભણેછે. છોડીઓની નિશાળો પાંચ છે તેમાં ૨૯૩ છોકરીઓ ભણેછે. ગોધરા અને દાહોદમાં સબાર્ડિનેટ જડજ અને મામલતદારની કચેરીઓ છે.

૫. अमदावाद जिल्लो.

આ જિલ્લો ગુજરાતના બીજા જિલ્લાઓની ઉત્તરે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૮૨૧ ચોરસ મૈલ છે, ને એની વસ્તી ૮,૫૬,૩૨૪ માણસની છે. એની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમે કાઠીઆવાડ, ઉત્તરે ગાયકવાડનો મૂલક, અને પૂર્વે તથા અગ્નિકોણમાં ખેડા જિલ્લો, ખંભાતનું સંસ્થાન, અને ખંભાતી અખાત. એમાં મુખ્ય નદી સાબરમતી છે તે ઈશાન કોણમાં આરાવલી ડુંગરના છેડા પાસેથી નીકળીને નૈર્‌ઋત્ય કોણતરફ વહી ખંભાતી અખાતને

મળેછે. ઉત્તર ભાગમાં નીચા ડુંગરા આવેલાછે, તથા ધોધા તાલુકામાં કેટલાક ડુંગરા છે, પરંતુ બાકીનો મૂલક સપાટ મેદાન છે. જિલ્લાના ઘણાખરા ભાગમાં ખેતી સારી ચાલેછે. ગામડાંમાં મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. અમદાવાદ શહેરમાં પુષ્કળ રેશમનાં, સૂતરનાં અને કસબનાં કારખાનાં છે. વરાળયંત્રથી ચાલતા રેંટીઆ છે તેથી પણ ઘણા માણસોને રોજી મળેછે. જિલ્લાની નિકાસ—બાજરી, જુવાર, ચણા, રૂ, ડાંગર, થોડોક તમાકુ, શેરડી, આદું, ગળી, તલ અને દીવેલી છે. રૂ અને ધાન્ય મુંબઈ ખાતે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે. કસબી, રેશમી અને સૂતરાઉ કાપડ આસપાસના મુલકમાં જાયછે. જિલ્લામાં ૧૯૨ ગૂજરાતી નિશાળ છે તેમાં ૧૩,૨૯૪ નિશાળીઆ ભણેછે. ત્રણ પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ તથા છોડીઓની નિશાળ ૧૯ છે તેમાં ૧,૨૯૬ છોકરીઓ ભણેછે.

અમદાવાદ શહેરમાં એક આર્ટ્સ કાલેજ, એક મેડિકલ સ્કૂલ, બે હાઇસ્કૂલ, બે બ્રાંચસ્કૂલ એટલે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ, બે ટ્રેનિંગ કાલેજો, વીસ છોકરાની નિશાળ, પાંચ કન્યાશાળા, ત્રણ લૈબ્રેરીઓ, ચાર ધર્માદા દવાખાનાં તથા કેટલાંક છાપખાનાં અને સાતવારીઆં વર્તમાન પત્રો છે.

બુદ્ધિપ્રકાશ નામે માસિક ચોપાનિયું ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી તરફથી પ્રગટ થાયછે. અમદાવાદ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે:—

(१) प्रांतीज.	(५) धंधुका.
(२) वीरमगाम.	(६) घोघा.
(३) धोळका.	(७) साणंद.
(४) दसक्रोइ.	

પાટડી અને મોડાસા બે પેટા તાલુકા છે.

આ તાલુકાઓમાં ૯ કસ્બા તથા ૮૫૩ ગામો છે*. એ જિલ્લામાં ૧૨૫ ગામઠી નિશાળો છે તેઓમાં ૪,૮૯૭ નિશાળીઆ ભણેછે.

(૧) प्रांतीज तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૫૯ ગામ તથા ૧,૦૭,૫૫૪ માણસની વસ્તી છે. એનો વિસ્તાર ઘણો હોવાથી એમાં એક પેટા મહાલ કર્યોછે. મામલતદારની કચેરી પ્રાંતીજમાં છે અને મહાલકરીની કચેરી મોડાસામાં છે. પ્રાંતીજની પશ્ચિમે ૧. साबरमती અને ૨. हाथमती નદીઓ છે. તેઓ વાયવ્ય કોણમાં વહેછે. ૩. वात्रक એ બાયડ અને ગાબટ પાસે થઈને વહેછે. ૪. माजुम, એ મોડાસાની પાસે છે. ૫. मेश्वो એ હરસોલની પાસે છે. ૬. खारी એ દેશાસણ, લાલપુર અને બીજાં ગામો પાસે થઈને વહેછે.• પ્રાંતીજની પાસે બોખ નામે ઘણો મેલ લાંબો ખાડો છે. અગાઉ હાથમતી એમાં વહેતી, પરંતુ એવું કહેવાયછે કે અમદાવાદના રહેવાશીઓને વધારે પાણી પૂરું પાડવા માટે મહમદ સુલતાને હાથમતી નદીના એક કાંઠાથી બીજા કાંઠા સૂધી બંધ બાંધીને તેનો વહેવાનો માર્ગ અટકાવી સાબરમતીમાં વાળી લીધી. મુખ્ય ગામ प्रांतीज છે, ને તેમાં ૮,૩૫૩ માણસની વસ્તી છે. मोडासामां ૭,૦૩૧ માણસની વસ્તી છે. એ બંને ગામમાં ગામસુધરાઈ ખાતું છે. ओराण, गाबट, धनसुरा, चोइला, टेंट-माइ વગેરે બીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં ૪૩ મહેવાસી ગામડાં છે. અગાઉ મહેવાસી લોકો લૂંટફાટ અને ચોરી કરતા હતા, તથા ભાગ્યેજ જમાબંદી આપતા, પરંતુ

* આ તાલુકાઓવિષે વિશેષ હકીકત આપીછે તે અમદાવાદ જિલ્લાની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એના કસ્બા કે બહુ મોટા ગામ તથા સહજ બીજી હકીકત શીખવવી.

ઇંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી તેમનું જોર નરમ પડચુંછે. મોડાસા મહાલમાં ડુંગરો અને જંગલો છે તેમાં સાગ અને બીજાં ઝાડો ઊગેછે. મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ચણા, મઠ, તલ, જવ, મકાઈ, રતાળુ, તથા વરીઆળી.

(૨) वीरमगाम तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૫૫ ગામ તથા ૧,૩૬,૫૭૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં એકે જાણવાલાયક નદી નથી, પણ માંડળ તથા ગોરૈયા પાસે ખારા પાણીના નાના વહેળા છે. એમાં સૌથી મોટું ગામ वीरमगाम છે, ને તેની વસ્તી ૧૮,૯૯૦ છે. કોટની બહાર મુનસર અને ગંગાસર નામે બે તળાવ છે તેમાં ગંગાસર ઘણું મોટું છે. લોકો કહેછે કે પાટણના મહારાજ સિદ્ધરાજ જેસિંગે એ તળાવ બંધાવ્યુંછે. આ કસ્બામાં દરજીઓ ઘણા છે તેઓ રૂના ડગલા, પંખા, સૂજની વગેરે સારાં બનાવેછે. એ ગામમાં દેસાઈઓ રહેછે તથા ગામસુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર, તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરીઓ છે. એમાં સૂતર કાંતવાનો તથા વણવાનો સંચો તથા કપાસ લોઢવાનાં વરાળથી ચાલનારાં કારખાનાં જોવાલાયક છે. એમાં પાટડી અને માંડળ એ મોટા કસ્બા છે. પાટડીમાં ૬,૫૨૫ તથા માંડળમાં ૬,૯૭૯ માણસની વસ્તી છે. પાટડી તથા માંડળ કસ્બા ઠાકોરના તાબામાં છે તેને દેસાઈ કહેછે. ખારાઘોડામાં મીઠું પાકેછે માટે કસ્ટમખાતાના અધિકારીઓ ત્યાં રહેછે. અહિં જે મીઠું પાકેછે તેને વરાગડું મીઠું કહેછે, અને તે મુંબઈ ઇલાકામાં સૌથી સરસ મીઠું છે. देत्रोज, ओगण, गोरैया, रामपुरा, અને सीतापुर એ મોટાં ગામ છે. પહેલાં એ તાલુકામાં કોળી લોક લૂંટફાટ કરતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી તેઓ

ઓઓ ઉપદ્રવ કરી શકતા નથી. આ તાલુકાનાં કેટલાંક ગામ કાઠીઆવાડ એજન્સિમાં અને કેટલાંક ગાયકવાડના મૂલકમાં આવેલાં છે. પાટડી અને વીરમગામ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ઘઉં અને જુવાર.

(૩) धोळका तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૧૭ ગામ તથા ૧,૧૧,૧૯૨ માણસની વસ્તી છે. તાલુકાની જમીનનો ઘણો ભાગ તાલુકદારોનો છે, અને થોડો ઇંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા છે. આ તાલુકદારોના હાથમાં અમલ નથી. કેટલાક તાલુકદારોને ગરાશીઆ કહેછે, અને કેટલાકને કસ્બાતી કહેછે. કોઠ તથા સાણંદનો ઠાકોર અને ગાંગડનો ઠાકોર એ બે મુખ્ય તાલુકદાર છે. તે સિવાય તેમના ભાયાત નાના તાલુકદાર છે. મુખ્ય કસ્બાતીઓ ધોળકામાં રહેછે. તાલુકાની પશ્ચિમે દુર્ગી, મેણી, અને બીજાં ગામો પાસે નળ નામે તળાવ છે તેનું પાણી ખારૂં છે તથા પીવાના કામમાં આવતું નથી. એ તળાવમાં રાડાં પુષ્કળ થાયછે તેને લોકો ઘરનાં છાપરાં બનાવવાના કામમાં વાપરેછે. એનાં મૂળીઆંનો રોટલા બનાવવાનો લોટ કરેછે; એને બીર કહેછે. धोळका મુખ્ય ગામ છે. એમાં ગામ-સુધરાઇ ખાતું, મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એ કસ્બો છે ને એક મેલ લાંબો છે, પરંતુ બહુ પહોળો નથી. એમાં ૧૭,૭૧૬ માણસની વસ્તી છે. એમાં બે મોટાં અને સારાં તળાવ છે તેમાંના એકના તીર ઉપર પડી ગએલી મસીદ છે. એની હવા શરદૃઋતુમાં સારી નથી. ચોમાસાની આખરે લોકોને તાવ આવેછે તે માહ તથા ફાગણ (ફેબ્રુઆરી અને માર્ચ) સુધી રહેછે. કોઠમાં રાજાનું દરબાર છે. बावळा, चलोडा, गांगड, बदरखा, सरोडा વગેરે મોટાં

ગામ છે. ધોળકામાં દવાખાનું છે તેથી લોકોને બહુ સુખ થયુંછે. એમાં લીલાધર પુસ્તકશાળા પણ છે. સાબરમતી અને વાત્રકના સંગમ ઉપર વૌઠા ગામ છે તેમાં કાર્તકી પૂનમે હર વરસ મેળો ભરાયછે. એ વેળા આસપાસનાં ગામોમાંથી ઘણા લોકો ત્યાં એકઠા થાયછે. એ તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—ઘઉં, ચણા, જુવાર, આદું, કેળાં, દાડેમ, અને શેરડી છે.

(૪) दसक्रोई तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૩૭ ગામ તથા અમદાવાદ શાહેરની વસ્તી બાદ કરતાં ૧,૪૩,૯૪૨ માણસની વસ્તી છે. ૧. साबरमती નદી ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેછે. ૨. मेश्वो, એ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. ૩. खारी, એ સાબરમતી અને મેશ્વો એ બેની વચ્ચે વહેછે. આ તાલુકામાં अमदावाद શાહેર સાબરમતીને કાંઠે છે તે સને ૧૪૧૧ માં સુલતાન મહંમદે બંધાવ્યું હતું. એ ગુજરાતનું મુખ્ય શાહેર ગણાયછે અને એમાં ૧,૨૪,૭૯૭ માણસની વસ્તી છે. એમાં મ્યુનિસિપાલિટી તથા કલેક્ટર, જડજ, સબાર્ડિનેટ જડજ અને બીજા સરકારી અધિકારીઓની કચેરીઓ છે. એમાં દ્રવ્યવાન વેપારીઓ તથા શાહુકારો રહેછે. અહિંની કેટલીક કારીગરીઓ વખણાયછે. શાહેર પાસે પાયદળ તથા તોપખાનું છે. મહંમદશાહે તથા બીજા મોટા મુસલમાનોએ બંધાવેલી મસીદો સુંદર, મોટી અને જોવાલાયક છે, તેમાં મુખ્ય જુમામસીદ છે. હાલ ઇંગ્રેજ સરકાર તેઓનું રક્ષણ કરેછે. ત્રણ દરવાજા, ભદ્ર, મિશનસ્કૂલ, પ્રાર્થના સમાજનું મંદિર, સ્વામીનારાયણનું મંદિર, તથા બીજી સરસ ઇમારતો છે. શાહેરમાં લુગડાં વણવાનાં તથા રંગવાનાં કારખાનાં જોવાલાયક છે. મશરૂ તથા કીનખાબનાં લુગડાં ઘણાં સરસ વણાયછે. વળી ઘણી

જાતનાં રેશમી કાપડ તથા રેશમી કોરનાં ધોતીઆ પુષ્કળ બનેછે. વરાળ યંત્રથી ચાલતા સૂતર કાંતવાના તથા વણવાના મોટા સંચા છે. ભોંયમાં દાટેલા નળવડે લોકને મીઠું પાણી પૂરૂં પાડવામાં આવેછે. વરાળયંત્રવડે એ પાણી નદીમાંથી લાવેછે. શહેરની પાસે નીચે લખેલી ઇમારતો વગેરે જોવા-લાયક છે :—

કાંકરીયું તળાવ, શાહઆલમનો રોજો, માતરભવા-નીની વાવ, દાદાહરીની વાવ, અડાળજની વાવ, મલે-કસાબાનનું તળાવ, વટવાનો રોજો, પીરાણાનો રોજો, શા-હીબાગ મહેલ, હઠીસંગનાં દેવલ તથા બંગલો.

આ તાલુકામાં ऊवारसद, वटवा, कुहा, नरोडा, बारेजा, जेतल-पुर વગેરે મોટાં ગામ છે. અમદાવાદમાં અને સાબરમ-તીને સામે કાંઠે રેલવે સ્ટેશન છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, જુવાર, શેરડી, ડાંગર, તમાકુ, અને કઠોળ છે.

(૫) धंधुका तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૩૯ ગામ તથા ૧,૨૩,૧૦૭ માણસની વ-સ્તી છે. આ તાલુકામા ઇંગ્રેજના તાબાનાં ખાલસા ગામ માત્ર ૧૩ છે, બાકીનાં તાલુકદારોના છે. આખા ગુજરાતમા એ મોટામા મોટો તાલુકો છે. એની નદીઓ.—૧. भादर અને ૨. गोमा. એ બે નદીઓ કાઠીઆવાડમા ઉત્પન્ન થઇ રાણપુર આગળ મળેછે. અહિં એકઠી થએલી નદીઓ નાગનેશ તથા ધંધુકા આગળ થઇ ઓંકારને મળેછે અને ત્યાંથી ભો-ગાવામા ભળેછે. ૩. नीलका. ૪. उतावळी એ બરવાળા પાસે વહેછે. એનાં મુખ્ય ગામ.—धंधुका એમા મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરીઓ તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. એમા ૧૦,૦૪૪ માણસની વસ્તી છે. धोलेरा બંદરમાં ૧૦,૩૦૧ રહેવાશીઓ છે. એ બંદરેથી પહેલાં ઉત્તર ગુજ-

રાતનું રૂ તથા બીજો માલ પરદેશ મોકલવામાં આવતો. આ તાલુકામાં बरवाळा (વસ્તી ૪,૯૯૯), राणपुर (વસ્તી ૫,૭૨૬) અને खस મોટાં ગામ છે. ધોળેરામાં તથા ધંધુકામાં દવાખાનાં છે તેથી લોકોને ઘણું સુખ થયુંછે. વળી ધોળેરામાં કસ્ટમ-ખાતાનો અમલદાર વગેરે સરકારી અધિકારીઓ છે. આ તાલુકાનું गांफ નામે ગામ તાલુકદારનું છે. **નીલકા** નદીપર આવેલા **ભીમનાથમાં** શ્રાવણ વદ અમાસને દિવસે મેળો ભરાયછે. ત્યાં ઘણા લોકો ભેગા થાયછે.

આ તાલુકામાં કેટલેક સ્થળે તેમાં વિશેષ કરીને ધોળેરામાં પાણીની બહુ તંગાસ પડેછે. **રાણપુરમાં** જૂનો પડી ગયેલો કિલ્લો છે. લૂંટ કરનારા કાઠીઓનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઘોડેસવારનું લશ્કર પહેલાં ત્યાં રહેતું. એની નિકાસ—રૂ, જુવાર અને ઘઉં છે.

(६) घोघा तालुको.

આ તાલુકામાં ૬૨ ગામ તથા ૨૯,૩૭૦ માણસની વસ્તી છે. આ તાલુકામાં ઇંગ્રેજ સરકારનાં ખાલસા ગામ માત્ર ત્રણ છે. બાકીનાં તાલુકદારોનાં છે. ઘોઘાની હવા થંડી છે. પરંતુ ત્યાં મીઠા પાણીની તંગી છે. આ તાલુકાના દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગમાં ડુંગરો તથા મીઠા પાણીનાં નાળાં છે. એમાં **ભાવન-ગરની** ખાડી એજ નદી છે તે કાઠીઆવાડમાં **જસદણ** પાસે નીકળેછે. પરગણાનાં ખાલસા ગામોમાં घोघा બંદર છે તેમાં ૭,૦૬૩ માણસની વસ્તી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. એમાં મા-મલતદાર, સરકારકુન, તથા દાકતર રહેછે. वालुकड તથા कमलेज એ માત્ર મુખ્ય ગામ છે. એની નિકાસ—બાજરી, રૂ, અને તલ છે.

(७) साणंद तालुको.

આ તાલુકામાં ૮૪ ગામ તથા ૭૬,૯૬૪ માણસની વસ્તી

છે. એમાની ઘણી જમીન કોઠ તથા કુંવારના ઠાકોરો અને તેમના ભાયાતની છે. साबरमती એ આ તાલુકાની પશ્ચિમે વહેછે. रोहर એ ચેખલા પાસે નીકળીને આ તાલુકાની વચમાં થઈને જાયછે. મુખ્ય ગામ साणंद છે તેમાં ૬,૯૮૪ માણસની વસ્તી અને મામલતદારની કચેરી છે. એમાં આંબલી રોડ, સાણંદ અને છારોડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. सर्खेज, गोधावी, चोरवडोदरा, कासींद्रा, विसलपुर અને मोडासर મોટાં ગામ છે. સર્ખેજમાં રોજો અને તળાવ છે તે જોવાલાયક છે. સાબરમતીને કાંઠે કાસીંદ્રા છે ત્યાંનો ગોળ આખા જિલ્લામાં બહુ વખણાયછે. સાણંદના રેલવે સ્ટેશન પાસે નિધ્રાડમાં વરાળથી ચાલતો કપાસ લોઢવાનો અરખો તથા વણઝર પાસે સાબરમતીના કાંઠાપર પાણી કાઢવાનો વરાળથી ચાલતો બંબો છે. નળ નામે ખારા પાણીના તળાવ પાસે આવેલાં ગામોમાં મીઠા પાણીની તંગી છે. એની નિકાસ—બાજરી, ડાંગર, રૂ, શેરડી અને જુવાર છે.

प्रकरण ७ मुं.

गूजरात. भाग २ जो.

ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યો ઇંગ્રેજી ખાલસા મૂલકની ચારે પાસે આવી રહેલાંછે. તેઓમાં ૫૧,૩૧૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૪૭,૩૭,૦૪૪ માણસની વસ્તી છે. આગળ કહ્યા પ્રમાણે તેઓના આઠ ભાગ કે જથા કર્યાછે. અહીં તેઓનું વર્ણન કરીએછીએ.

(१) काठियावाड एजन्सि.

કાઠિયાવાડનું નામ અસલ સૌરાષ્ટ્ર હતું. ગાયકવાડના તાબાનાં અમરેલી અને ઓખા પરગણાં બાદ કરતાં આ

એજન્સિમાં શુમારે ૨૦,૫૫૯ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૨૩,૪૩,૮૯૯ આદમીની વસ્તી છે. એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે, ને વિસ્તારમાં પૂર્વપશ્ચિમ ૨૦૦ મૈલ અને ઉત્તરદક્ષિણ ૧૭૫ મૈલ છે. એમાં ૪૧ કસ્બા અને ૪,૧૨૭ ગામ છે. અને ૬૯૦ નિશાળોમાં આશરે ૪૦,૦૦૦ નિશાળીઆ ભણેછે. એની મર્યાદા–ઉત્તરે કચ્છી રણ; પૂર્વે અમદાવાદ જિલ્લો અને ખંભાતી અખાત; દક્ષિણ અને અગ્નિકોણમાં અરબી સમુદ્રઃ અને વાયવ્યકોણમાં કચ્છી અખાત છે. એના રાજ્યકાજનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઇંગ્રેજ તરફથી મુખ્ય અધિકારી પોલિટિકલ એજન્ટ છે. રાજકોટમાં ઇંગ્રેજી ફોજની છાવણી અને એજંટસાહેબની કચેરી છે. એજન્સિના ચાર પ્રાંત કર્યાછે. એમાંના હરેકને માટે આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટ છે.

ચાર પ્રાંત.		આ૦ પો૦ એજંટ સાહેબની કચેરી.
१ झालावाड.	(ઉત્તરમાં)	वढवाण.
२ गोहिलवाड.	(પૂર્વે)	सोनगढ.
३ सोरठ.	(દક્ષિણમાં)	माणेकवाडा.
४ हालार.	(પશ્ચિમમાં)	राजकोट.

ચારે પ્રાંતમાં એક એક પહેલા વર્ગનું સંસ્થાન છે. ઝાલાવાડમાં ધ્રાંગદ્રું ઝાલા રજપૂતોનું મુખ્ય રાજ્ય છે, ને વાંકાનેર, વઢવાણ, લીમડી, સાયલા વગેરે ફટાયા દરબાર છે. સોએક વરસ થયાં ગોહેલવાડમાં પાલીતાણા, લાઠી અને વળાના ગોહેલ ભાયાતોથી વધારે બળવાન થઈ ભાવનગરે શ્રેષ્ઠતા સંપાદન કરીછે. ભાવનગર તથા ગોંડળ દરબારે હાલમાં પોતાને ખર્ચે રેલવે બાંધીછે તે વઢવાણથી ભાવનગર સુધી અને ભાવનગરથી ગોંડલ તાબાના ગામ ધોરાજી સુધી જાયછે. વઢવાણ, લીમડી, ચુડા, રાણપુર, કુંડલી,

બોટાદ, નિંગાલા, ઉજલવાવ, ધોળા, સનસરા, સોનગઢ, શિહોર, વરતેજ, ગઢેચી, ભાવનગર, જાળીઆ, ઢસા, લાઠી, ચીતળ, લુણીધાર, કુકાવાવ, ખાખરીઆ, વાવડી, જેતપુર, જેતલસર, અને ધોરાજી એ રેલવે સ્ટેશનો છે.

સોરઠમાં મુખ્ય રાજ્ય જુનાગઢના નવાબ સાહેબનું છે. ઇસ્વી સને ૧૭૩૫ માં એ મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના થઇ. બાટવાના દરબાર એમના ભાયાત છે. જાફરાવાદનું સંસ્થાન એનાથી જુનું છે. મુગલ પાદશાહોના નૌકાસેનાપતિ જંજિરાના સીધીએ એ મૂલક જીતેલો, અને તેના વંશજોને હાથ તે છે. પોરબંદરનું રાજ્ય સોરઠ પ્રાંતમાં છે. અહિંના રાણા જેઠવા રજપૂત છે. હાલારમાં નવાનગરના જામ સાહેબનું રાજ્ય મુખ્ય છે. કાઠીઆવાડના જાડેજા રજપૂતોના શિરોમણિ જામ સાહેબ છે. હાલારમાં મોરબી, ધ્રોળ, રાજકોટ, અને ગોંડળના દરબાર એજ કુળના છે.

કાઠીઆવાડની વચ્ચોવચ્ચ, ઝાલાવાડના મધ્યભાગથી તે જુનાગઢની દક્ષિણ સીમાસુધી કાઠી દરબારોનાં સંસ્થાન છે. કાઠીરાજા રજપૂતો અને મુસલમાનોની પછી આવ્યા ને જે મૂલક હાલ તેમના કબજામાં છે તે તેમની કનેથી તેમણે જીતી લીધો એવું સંભવેછે. આગળ દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં ગાયકવાડ સરકારના અમરેલીના મહાલ છે. એના મુખ્ય પર્વતો—કાઠીઆવાડમાં પાંચ પહાડ છે. ૧. ચોટીલા ધ્રાંગદ્રેથી સરધાર અને જસદણ સુધી ગયેલાછે. એ ડુંગરા ઊંચાઇમાં ઝાઝા નથી. ૨. તાલાકગીર કે મોરધાર અને લાંબધાર ગોહેલવાડમાં છે. એની પાસે પાલીતાણાનો પ્રખ્યાત ડુંગર શેત્રુંજા છે. એની ઊંચાઈ ૧,૫૦૦ ફુટ એટલે શુમારે ૭૫૦ ગજ છે, અને તેના શિખર ઉપર શ્રાવક લોકે લાખો

રૂપિઆ ખરચી રૂપાળાં દેરાં બાંધ્યાંછે. ૩. ગીર પર્વત સોરઠમા છે. ૪. જૂનાગઢ આગળ ગિરનાર છે. એ પહાડ આખા કાઠીઆવાડમાં સૌથી ઉંચો છે. તેની ઉંચાઈ ૩,૫૦૦ ફુટ છે. ૫. બર્ડા પર્વત બર્ડામાં છે અને ઉત્તરે હાલારમાંના લાલપૂર તથા ભલસાણ સુધી ગયેલોછે. તેની ઉંચાઈ ૨,૦૦૦ ફુટ છે.

નદીઓ.—૧. ભાદર જસદણની પાસેના મદાવન ડુંગરામાંથી નીકળી બર્ડામાંના નવીબંદર આગળ અરબી સમુદ્રને મળેછે. ૨. શેત્રુંજી ગીરપર્વતમાંથી નીકળીને ગોહેલવાડમાં પાલીતાણા તથા તલાજા પાસે થઇને ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૩. મચ્છુ ચોટીલામાંથી નીકળીને વાંકાનેર, મોરબી તથા માળીઆના સંસ્થાન પાસે થઇને કચ્છના રણમાં જાયછે. એ સિવાય સોરઠમાંની ઓઝાત નદી ઉબેણને મળેછે, અને સમુદ્ર આગળ તેઓનો ભાદર જોડે સંગમ થાયછે. વળી હાલારમાં આજી સરધારની પાસેના ડુંગરામાં ઉત્પન્ન થઈ રાજકોટ આવેછે અને ત્યાંથી કચ્છના અખાતમાં જાયછે.

એ એજન્સિમાં ચાર હાઇસ્કૂલો અને ૧૩ પહેલા અને બીજા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કુલો છે. ગુજરાતી નિશાળો ૬૨૧ છે તેઓમાં ૩૫,૧૯૪ છોકરા ભણેછે. કન્યાશાળા ૫૧ છે તેમાં ૨૬૫૨ છોકડીઓ ભણેછે. રાજકોટમાં એક ઉદ્યોગશાળા છે. વળી કેટલાંક છાપખાનાં, માસિક ચોપાનીઆં, તથા લૈબ્રરીઓ છે. રાજકોટમાં બે ટ્રેનિંગ કાલેજો, અને રાજકુમાર કાલેજ છે. ભાવનગર, વઢવાણ, ધ્રાંગધ્રા, ધોરાજી, ખંભાળીઆ વગેરેમાં રૂનાં કારખાનાં છે. સોરઠના ગિરપર્વત મધ્યે તુલશીશ્યામમાં ઊના પાણીનાં ઝરણ છે.

કપાસ, બાજરી, જુવાર, ઘઉં, ચણા, અડદ, મઠ, મગ, ચોળા, તલ અને શેરડી, એ મુખ્ય નિકાસ છે. આ ઇલા-

કામાં ઘણાં બંદર છે, ત્યાંથી રૂ, ઊન, અનાજ, ઘી, ગોળ, તેલ, ઘોડા, ઢોર, વગેરે મુંબઈ તથા બીજાં બંદરોમાંતે જાયછે. એમાં હિંદુ લોકનાં મોટાં તીર્થ છે. તેઓમાં મુખ્ય द्वारका, सोमनाथ કે प्रभासपाटण, તથા पालीताणा. એ છેલ્લું શ્રાવક-લોકનું છે.

સોરઠમાં વેરાવળ, માંગરોળ, પોરબંદર તથા જાફરાવાદ; ગોહેલવાડમાં ભાવનગર અને મહુવા; અને હાલારમાં જોડીઆ, બેડી અને સાલયા એ બંદરો છે.

ઉપર કહેલા ચાર પ્રાંત દશ પરગણાંમાંથી કરેલાછે. એ પરગણાંનાં નામ, (૧) झालावाड, (२) गोहेलवाड, (३) उंडसर्वैया, (४) बाबरीआवाड, (५) काठीआवाड, (६) सोरठ, (७) बर्डा, (८) हालार, (९) मच्छुकांठो, (१०) ओखामंडळ*.

(१) झालावाड.

નદીઓ.—૧. भोगावो વઢવાણ અને જાંબુના થડમાં વહેછે. २. लींमडीनो भोगावो ચોકાદ, લીમડી વગેરેની પાસે વહેછે. ३. फलकु ધ્રાંગધ્રા પાસે છે. ४. बांभण સરાડવા તથા હળવદની વચ્ચે છે. ५. मच्छु વાંકાનેર આગળ છે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१ ध्रांगद्रुं.	ध्रांगद्रुं અને हळ्वाद.
२ लींमडी.	लींमडी.
३ वढवाण.	वढवाण.
४ वांकानेर.	वांकानेर.
५ थानलकतर.	लकतर અને थान.
६ सायला.	सायला.

* આ ૧૦ પરગણાંનું વિશેષ વર્ણન આગળ લખ્યું છે તે કાઠીઆવાડની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર તેઓમાંનાં મુખ્ય સંસ્થાન શીખવવાં. ને પછી સંસ્થાનોની ઊપજ વગેરે લખ્યાં છે તે પણ માત્ર કાઠીઆવાડની નિશાળોને વાસ્તે છે.

૭ चूडा.	चूडा.
૮ बजाणा.	बजाणा.

એ સિવાય એમાં બીજાં ૪૫ નાનાં સંસ્થાન છે.

(२) गोहेलवाड.

નદીઓ.—१. भावनगरनी खाडी. २. शेत्रुंजी. ३. मालण મહુવા પાસે છે. ૪. धातरवडी રાજુલા પાસે છે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१. भावनगर.	भावनगर, शिहोर, कुंडला, महुवा, वगेरे.
२. पालीताणा.	पालीताणा अने गारिआधर.
३. वळा.	वळा.
४. लाठी.	लाठी.

એ સિવાય એમાં ૨૧ નાનાં સંસ્થાન છે.

(३) उंडसरवैया.

નદીઓ.—वगड એ ડાઠાને પડખે છે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य गाम.
१. डाठा.	डाठा.
२. गणधोळ.	गणधोळ.
३. चोक.	चोक.

બીજાં નાનાં સંસ્થાન ૨૦ છે.

(४) बाबरीआवाड.

નદીઓ.—१. धातरवडी. २. रायडी. ३. धोळादरी. ४. रूपेण.

मुख्य संस्थान.	मुख्य गाम.
१. जाफ्राबाद.	जाफ्राबाद.
२. डेडाण.	डेडाण.

એ ઉપરાંત ૩૦ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૫) काठीआवाड.

નદીઓ.—૧. शुकभादर રાણપુર, નાગનેશ વગેરેની પાસે. ૨. गोंडली ગોંડલ પાસે. ૩. शेत्रुंजी ધારી પાસે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१. अमरेली (ગાયકવાડી).	अमरेली અને धारी.
२. जेतपुर અને बीलखा.	जेतपुर, चीतल અને बीलखा.
३. बगसरा.	बगसरा.
४. जसदण.	जसदण.

એ સિવાય બીજાં ૪૯ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૬) सोरठ.

નદીઓ.—भादर, बुब्री, ओझात, सावली, कांबहीरण, सामन અને शींगवडो.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१. जूनागढ.	जूनागढ અને वेरावळ.
२. कोडीनार (કાઠીઆવાડમાં અમરેલીનું પરગણું).	कोडीनार.
३. बाटवा.	बाटवा.
४. अमरापुर.	अमरापुर.

(૭) बर्डा.

નદીઓ—भादर નવીબંદર પાસે.

આ ભાગમાં पोरबंदर કરીને એકજ સંસ્થાન છે. તેનું મુખ્ય શાહેર पोरबंदर છે.

(૮) हालार.

નદીઓ.—૧. रामवती લાલપોર તથા છીકારી પાસે.

૨. ફુલઝર જોડીઆ પાસે. ૩. આજી રાજકોટ તથા બાળંભા પાસે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१. नवानगर.	नवानगर, जोडीआ, आमरण, खंभाळीआ.
२. गोंडल.	गोंडल અને धोराजी.
३. राजकोट.	राजकोट અને सरधार.
४. ध्रोळ.	ध्रोळ અને सरपदड.
५. ध्राफा.	ध्राफा.

એ સિવાય બીજાં ૨૩ નાનાં સંસ્થાન છે.

(९) मच्छुकांठो.

નદીઓ.—૧. मच्छु મોરબી, માળીઆ પાસે. ૨. धोडाध्राइ એ મોરબિ તાલુકાના ગામ જેતપુર અને માળીઆ તાલુકાના ગામ વરડુસર પાસે થઈને રણને મળેછે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१. मोरबी.	मोरबी.
२. माळीआ.	माळीआ.

(१०) ओखामंडल.

આ પ્રાંત હાલારની પશ્ચિમે છે. તેને ફરતો ઘણે ઠેકાણે દરિયો આવેલોછે. એમાં મુખ્ય ગામ द्वारका, कच्छीगढ, आरंभडु, पोशीतरू, धीणाकी અને मढी છે.

આ પ્રાંત ગાયકવાડને તાબે છે.

કાઠીઆવાડનાં સંસ્થાનો. હાકેમની જાત. સંસ્થાનની વસ્તી. રાજ્યકર્ત્તાના ઈલિકાબ, નીપજ તથા નિકાસઃ—

પહેલો વર્ગ—

जूनागढना नवाब. બાબી મુસલમાન ...૩,૮૭,૪૯૯
नवानगरना जाम. જાડેજા રજપૂત ૩,૧૬,૧૪૭
भावनगरना रावळ. ગોહેલ રજપૂત.........૪,૦૦,૩૨૩
ध्रांगद्राना राज. ઝાલા રજપૂત............૯૯,૬૮૬

બીજો વર્ગ—

मोरबीना ठाकोर. જાડેજા રજપૂત ૮૯,૯૬૪
वांकानेरना राज. ઝાલા રજપૂત ૩૦,૪૯૧
पालीताणाना ठाकोर. ગોહેલ રજપૂત ૪૯,૨૭૧
ध्रोळना ठाकोर. જાડેજા રજપૂત ૨૧,૭૭૬
लींमडीना ठाकोर. ઝાલા રજપૂત ૪૩,૦૬૩
राजकोटना ठाकोर. જાડેજા રજપૂત ૪૬,૫૪૦
गोंडळना ठाकोर. જાડેજા રજપૂત ૧,૩૫,૬૦૪
वढवाणना ठाकोर. ઝાલા રજપૂત ૪૨,૫૦૦
जाफरावादना सीदी. હબશી મુસલમાન ... ૯,૪૦૫

ત્રીજો વર્ગ—

पोरबंदरना राणा. જેઠવા રજપૂત ૭૧,૦૭૨
वळाना ठाकोर. ગોહેલ રજપૂત......... ૧૭,૦૧૯
लखतरना ठाकोर. ઝાલા રજપૂત ૨૩,૨૦૮
बाटवाना बाबी. બાબી મુસલમાન ... ૧૪,૫૨૪
जसदणना राजा. ખાચર કાઠી ૨૯,૦૩૭
सायलाना ठाकोर. ઝાલા રજપૂત ૧૬,૯૯૧
चूडाना ठाकोर. ઝાલા રજપૂત ૧૩,૪૯૬

ચોથો વર્ગ—

मूळीना ठाकोर.	પરમાર રજપૂત	૧૯,૮૩૨
लाठीना ठाकोर.	ગોહેલ રજપૂત........	૬,૮૦૪
बजाणाना मलेक.	મલેક મુસલમાન	૧૫,૮૭૧
नाना संस्थानो.	....	૪,૪૧,૦૦૦

એ સંસ્થાનો ગાયકવાડ કે ઇંગ્રેજને ખંડણી આપેછે*.

ઘઉં, રૂ, ડુંગળી (કાંદા), ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું, રેશમી કાપડ, સોનેરી તથા રૂપેરી ફીત, ખાણના પથરા, આરસ, પરવાળાં, મોતી.

ધાન્ય, રૂ, તેલ, મીઠું, કાપડ, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું, માટીનાં વાસણ, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું, કાળા, આરસના પથરા.

એજન.

ધાન્ય અને કાપડ.

ધાન્ય.

રૂ, ઘઉં, જુવાર, બાજરી, ખાદી.

જુવાર, બાજરી, ચણા, ઘઉં, ખાણના પથરા.

રૂ, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, શેરડી.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું અને સાબુ.

બાજરી, ઘઉં, રૂ, ખાદી, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, રેશમનાં કપડાં, ખાદી, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, તેલ અને કાપડ.

ધાન્ય, રૂ, અને માટીનાં વાસણ.

ધાન્ય, અને રૂ.

ધાન્ય, રૂ, અને માટીનાં વાસણ.

---

* જંજીરાના તથા જાફરાવાદના સીદીને માથે ખંડણી નથી

ધાન્ય અને રૂ.
ધાન્ય અને રૂ.
ધાન્ય અને રૂ.
ધાન્ય, રૂ, તેલ, કાપડ, તાંબા પીતળનાં વાસણ.
ધાન્ય અને રૂ.

२. पालणपुर एजन्सि*.

આ એજન્સિ ગૂજરાતની ઉત્તરે છે. એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, પૂર્વે શિરોઈ અને મહીકાંઠા એજન્સિ અને પશ્ચિમે કચ્છનું રણ છે. એની લંબાઈ આશરે ૧૦૦ મૈલ છે તથા પહોળાઈ પણ એટલીજ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૮,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૪ કસ્બા, ૧,૧૦૪ ગામ તથા ૫,૭૬,૪૭૮ માણસની વસ્તી છે. વસ્તીનો ઘણોખરો ભાગ હિંદુ છે. એમાં ૨૬ નિશાળો છે તેમાં ૧,૭૭૭ નિશાળીઆ ભણેછે. એ એજન્સિમાં બે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલો તથા એક કન્યાશાળા છે. એની ઉત્તર તરફના ભાગ તથા શિરોઈ પાસેના ઈશાન કોણના ભાગ સિવાય બાકીનો દેશ સપાટ છે. એમાં बनास અને सरस्वती એ બે નદી શિરોઈના ડુંગરમાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં વહેછે. એની નિકાસ-બાજરી, જુવાર, ઘઉં, મગ, મઠ, અને બીજું ધાન્ય. પાલણપુર એજન્સિમાં ડાંગર અને શેરડી પાકેછે. વારાઈ અને રાધનપુરમાં રૂ પેદા થાયછે તે ધોળેરાને રસ્તે મુંબઈ મોકલવામાં આવેછે. આ એજન્સિ પાલણપુરના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબામાં છે, તેનો જાથુ મુકામ પાલણપુરમાં છે, પણ વરસમાં એક વાર તપાસ કરવા તથા મુકદ્દમા ચૂકવવા સારૂ સાહેબ ફરવા નીકળેછે.

* આ એજન્સિનું વર્ણન એમાંની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં સ્થાનોનાં નામ, નદીઓ, સરહદ, કસ્બા, ને જુજ હકીકત શીખવવી.

એમાં મુખ્ય સંસ્થાન ૧૧ છે, તેમાંના पालणपुर અને कांकेज ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે ને બાકીનાંને શિર ખંડણી નથી. એ ૧૧ સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે :—

(૧) મુસલમાની સંસ્થાન.	ગામની સંખ્યા.	મુખ્ય શાહેર.
पालणपुर.	૭૫૧	पालणपुर અને डीसा.
राधनपुर.	१५६	राधणपुर.
वाराइ.	४९	वाराइ.
तेरवाडा.	१६	तेरवाडा.

પહેલાં બે સંસ્થાન મોટાં છે તેનું જુદું વર્ણન હવે આવશે. **વારાઈ** સંસ્થાનમાં ૨૧,૩૭૬ માણસની વસ્તી છે ને તે જાટ રાજાને તાબે છે. **તેરવાડા** સંસ્થાનમાં ૮,૮૪૬ માણસની વસ્તી છે. તે બલૂચ ઠાકોરને તાબે છે.

(૨) રજપૂત સંસ્થાન.	ગામની સંખ્યા.	મુખ્ય શાહેર.
थराद અને मोरवाडा.	१५३	थराद.
वाव.	५५	वाव.
सुइगाम.	१६	सुइगाम.
देवदर.	६६	देवदर.
चारचट तथा सांतलपुर.	३५	

થરાદ સંસ્થાન ઠાકોરને તાબે છે. તેમાં ૫૮,૯૮૫ માણસની વસ્તી છે. **મોરવાડા**માં ૯ ગામ તથા ૬,૫૦૯ માણસ વસેછે. **વાવ** સંસ્થાનના ઠાકોરના તાબામાં ૨૭,૭૩૫ માણસ છે. છેલ્લાં ત્રણ સંસ્થાન પણ ઠાકોરોનાં છે. **સુઈગામ**માં ૧૧,૫૨૧, **દેવદર**માં ૨૪,૦૬૧ અને **ચારચટ** (વસ્તી ૫,૩૩૦) તથા **સાંતલપુર** (વસ્તી ૧૫,૧૩૬) માં ૨૦,૪૬૫ માણસની વસ્તી છે. **સાંતલપુર**ના ઠાકોર જાડેજા રજપૂત છે તે **કચ્છ**-માંના **અડેસણ**માં રહેછે.

(૩) કોળી સંસ્થાન.	ગામની સંખ્યા.	મુખ્ય શહેર.
भाभर.	२३	भाभर.
कांकेज.	८२	कांकेज.

ભાભરમાં ૭,૨૨૨ અને કાંક્રેજમાં ૪૫,૧૬૪ માણસની વસ્તી છે. કાંક્રેજ સંસ્થાન ગાયકવાડને આશરે રૂ. ૫,૦૦૦ દરવર્ષે ખંડણી આપેછે.

એ સિવાય એમાં બીજાં નાનાં નાનાં સંસ્થાનો છે તેમાં બે હજાર માણસ વસેછે.

(१) पालणपुर संस्थान.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડ તાબાના પાટણ અને બેરાળુ તાલુકા, પૂર્વે શિરોઈ અને દાંતાનાં સંસ્થાન અને પશ્ચિમે થરાદ અને દેવદર છે. એ સંસ્થાન ૬૦ મૈલ લાંબું અને ૪૫ મૈલ પહોળું છે. એમાં ૪૫૧ ગામ છે તેમાં ૨,૩૪,૪૦૨ માણસ વસેછે. એ સંસ્થાન દરવર્ષે ગાયકવાડને રૂ, ૫૦,૦૦૦ ખંડણી આપેછે. મુખ્ય તાલુકા धामदोर, डीसा, धानेरा, पाथावाडा અને दांतीवाडा છે.

મુખ્ય નદીઓ.—बनास, सरस्वती, અને नीमराखी.

મુખ્ય કસ્બો.—पालणपुर. ત્યાંના રાજ્યકર્ત્તા દીવાન કહેવાયછે. તે ધર્મે મુસલમાન અને જાતે પઠાણ છે. પાલણપુરને ફરતો કોટ છે તેને સાત દરવાજા છે. એમાં ૧૭,૫૪૭ માણસની વસ્તી છે. પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનું એ સદર સ્ટેશન છે. એની પાસે ડીસા છે ત્યાં ઇંગ્રેજ સરકારના લશ્કરની છાવણી છે. પાલણપુર રેલવે સ્ટેશન છે.

મુખ્ય નિકાસ.—ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, બીજું ધાન્ય, શેરડી, ઘોડું રૂ, અફીણ અને ઇમારતી લાકડું.

(૨) राधनपुर संस्थान.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને તેરવાડા, દક્ષિણે માંડળ અને ઝિંઝુવાડા, પૂર્વે ગાયકવાડનું પાટણ પરગણું, અને પશ્ચિમે વારાઈ સંસ્થાન છે. એ ૩૫ મૈલ લાંબું અને ૩૫ મૈલ પહોળું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૧૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૧૫૬ ગામ છે તેમાં ૯૮,૧૨૯ માણસ વસેછે. એમાં बनास નદી ખારી જમીનપર થઇને વહેછે તેથી એનું પાણી પીવા જોગ નથી. એ કારણ માટે ઘણી જગ્યાએ તળાવો ખોદેલાંછે. વાઘેલ નામે તળાવ ઘણું સુંદર છે તે વાઘેલા રજપૂતોએ બંધાવ્યું હતું. એનો મુખ્ય કસ્બો राधनपुर. ત્યાંના નવાબ બાબી ઓલાદના છે. એને ફરતા કોટને આઠ દરવાજા છે. એમાં ૧૪,૭૨૨ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં समी (વસ્તી ૫,૩૦૬) અને मुंजपुर નામે બે મોટા કસ્બા છે. એ સંસ્થાનની મુખ્ય નિકાસ ઘઉં, ચણા, અને રૂ છે. વેપારને ઉત્તેજન આપવા માટે દરબારે રૂ લોઢવાના કારખાનાને મદદ કરીછે, અને ગુજરાતમાંથી રેશમ વણનારાઓને તેડાવી રાખ્યાછે.

(૩) महीकांठा एजन्सि*.

એ એજન્સિ ગુજરાતની ઈશાનકોણમાં છે. એની ઉત્તરે આબુ પર્વતને લગતા ડુંગરો, પૂર્વે મેવાડનો પહાડી મુલક, દક્ષિણે ગાયકવાડનો દેહેગામ તાલુકો, અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લા તથા રેવાકાંઠા અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મુલક તથા પાલણપુર એજન્સિ છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબો તથા ૬૦ મૈલ પહોળો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૧,૦૪૯ ચોરસ મૈલ છે. એમાં

* આ એજન્સિનું વિસ્તારેલું વર્ણન એ એજન્સિની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર સીમા, પરગણાંનાં ને સંસ્થાનનાં નામ, કસ્બા, નદીઓ, અને થોડી હકીકત શીખવવી.

૧,૮૧૬ ગામ તથા ૫,૧૭,૪૮૫ માણસની વસ્તી છે; એમાંના ૧,૪૬,૫૬૭ કોળી છે. એ ગામોમાં ૬૧ નિશાળ છે, ને તેમાં ૩,૭૩૮ નિશાળીઆ ભણેછે. એમાં ત્રણ કન્યાશાળા અને એક તાલુકદારી સ્કૂલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ડુંગરો અને જંગલો છે, પરંતુ બાકીનો પ્રદેશ સપાટ છે.

મુખ્ય નદીઓ.—૧. साबरमती મેવાડમાં ઉત્પન્ન થઇ દક્ષિણ તરફ સાદરા અને અમદાવાદ થઇ ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૨. वात्रक ડુંગરપુર પાસે ઉત્પન્ન થઇ મેશ્રજ, માલપુર, માંડવા, અને ખેડાપાસે થઇ સાબરમતીને મળેછે. ૩. हाथमती અને ૪. खारी સાબરમતીને મળેછે, અને ૫. मेश्वो તથા ૬. माजुम વાત્રકને મળેછે. ખેતરોમાં પાણી પૂરૂં પાડવા માટે અહમદનગરથી हाथमतीनी नहेर ખોદેલીછે તે રૂપાલ પાસે ખારીને મળેછે. એની મુખ્ય નિકાસ બાજરી, જુવાર, બીજું ધાન્ય, તમાકુ, થોડુંક અફીણ અને રૂ છે. કૂવા વગેરેના પાણી વડે ખેતરમાં ઘઉં, મકાઈ, અને શેરડી પકવેછે. એ પોલિટિકલ એજંટના ઉપરીપણા નીચે છે. તે સાદરામાં રહેછે. કોઇ કોઈ વાર ઈડર અને બીજે સ્થળે તે જાયછે. એમાં પુસ્તકશાળા, ગુજરાતી, ઉર્દુ અને તાલુકદારી નિશાળો છે. એ એજન્સિના ૫૯ ભાગ કરેલાછે તેપર ૪૮ ઠાકોરોનો અમલ છે. એ ઠાકોરોમાં ૧૮ રજપૂત અને ૩૦ કોળી છે. ઘણાખરા ઠાકોરો ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે. કેટલાક ઈડર સંસ્થાનને અથવા ઇંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપેછે. માત્ર ચાર રાજ્ય ખંડણી ભરતાં નથી. નવેંબર માસમાં સામળાજીનો અને ફેબ્રુઆરિમાં ખેડબ્રહ્મોનો એવા બે મોટા મેળા ભરાયછે. એના ૫૯ ભાગ છ પરગણાંમાં આવેલાછે.

૧. नानीमारवाड. એમાં ઈડરના મહારાજાના, તેના ભાયાતના, દાંતા, માલપુર અને બીજા રાજાઓના મુલક છે.

૨. रेवर એ રેવર રજપૂતોનું છે. એમાં મોહનપુર, રણાસણ, વગેરે બીજા તાલુકા છે.

૩. साबरकांठा. એમાં માણસા, પેથાપુર, વરસોડા અને ઈલોલ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૪. वात्रक कांठो. આમલીઆરા, ઘોડાસર, સાઠંબા, પુનાદરા, અને ખડાળ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૫. बावीसी. વાસણા, મહીસા, દભોડા, અને બીજાં મહેવાશી ગામડાં એમાં છે.

૬. कटोसण. જોટાણા, સાંથલ, કટોસણ, મગુના, વગેરે શાહેરો છે.

આ પરગણામાં નીચે લખેલાં મુખ્ય સંસ્થાન છે:—

(૧) ईडर संस्थान. મહીકાંઠા એજન્સિમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૯૬૬ ચોરસ મેલ તથા તેમાં ૨,૫૮,૪૨૯ માણુસની વસ્તી છે. એને અહમદનગર તાલુકો જોડેલોછે. એ પહેલાં ઈડરના મહારાજાને તાબે હતું, પરંતુ કેટલાક કાળસુધી જોધપુરના મરહૂમ મહારાજા તખ્તસિંગના તાબામાં હતું. ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં એ સંસ્થાન ઈડરના મહારાજાને આપવાની ઇંગ્રેજ સરકારે જોધપુરના મહારાજાને જરૂર પાડી. ईडर એ રાજધાની છે, અને ત્યાંના રાજા જોધપુરના મહારાજાના કુટુંબી છે. अहमदनगर, वडाली, बायड, चोयला, અને गाबट, એ મોટાં ગામ છે. એની ઊપજમાં સર્વ જાતનું ધાન્ય, તલ, શેરડી, અફીણ અને સાબુ છે. અહમદનગરપાસે ખાણોમાંથી પથરા નીકળેછે તે ઘર બાંધવાના કામમાં આવેછે.

(૨) दांता અને मालपुर संस्थानो પણ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે. દાંતામાં ૧૨,૫૦૮ તથા માલપુરમાં ૧૪,૦૦૯ માણુસની વસ્તી છે. એમાં બાજરી, ઘઉં વગેરે ધાન્ય થાયછે. માલપુરમાં

ડાંગર પાકેછે અને દાંતામાં શેરડી પાકેછે. દાંતામાં ખાણ-માંથી આરસના પથરા નીકળેછે. દાંતાની પાસે આરાસુરનો પહાડ છે તે ઉપર અંબાભવાનીની જાત્રા કરવા હિંદુ લોક જાયછે.

(૩) मोहनपुर સંસ્થાન પણ રજપૂત ઠાકોરોનું છે. એમાં ૧૪,૩૯૨ માણસની વસ્તી છે, તથા બાજરી, મઠ, જુવાર, ઘઉં, તલ અને કોદ્રા પાકેછે. અરપોદ્રામાં અબરખની ખાણ છે.

(૪) भालुसणा–सतलासणा સંસ્થાન પરમાર કોળી ઠાકોરનું છે. ભાલુસણામાં ૨,૪૯૪ તથા સતલાસણામાં ૩,૨૬૧ માણસની વસ્તી છે, તથા બાજરી, મઠ, જુવાર, ઘઉં અને શેરડી પાકેછે.

(૫) माणसा સંસ્થાન રજપૂત ઠાકોરનું છે તેમાં ૧૩,૨૯૯ માણસની વસ્તી છે. તથા બાજરી, મઠ, તલ જુવાર, ઘઉં ને કોદ્રા પાકેછે.

(૬) घोडासर અને आमलीआरा સંસ્થાનો કોળી ઠાકોરોનાં છે. ઘોડાસરમાં ૮,૮૦૦ અને આમલીઆરામાં ૧૨,૪૩૭ માણસની વસ્તી છે. એ બંને સંસ્થાનોમાં બાજરી, ઘઉં, ડાંગેર અને બીજું ધાન્ય પાકેછે.

૪. रेवाकांठा एजन्सि*.

આ એજન્સિ ગુજરાતની પૂર્વે છે. એની વાયવ્ય, ઉત્તર અને ઈશાન કોણમાં મહીકાંઠા અને રજપૂતાના માંહેલાં સંસ્થાનો, પૂર્વે મધ્ય હિંદુસ્તાન માંહેલાં સંસ્થાન અને ખાનદેશ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક, અને સુરત જિલ્લો, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મુલક, ભરૂચ અને ખેડા જિલ્લા તથા પંચમહાલનો થોડોક ભાગ છે. એની લંબાઈ આશરે ૧૪૦

* આ એજન્સિનું લાંબુ બ્યાન એમાંની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં એની સીમા, સંસ્થાન, નદીઓ, કસ્બા તથા થોડી હકીકત કહેવી.

મૈલ અને પહોળાઈ ૬૦ મૈલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૭૯૨ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૫,૪૩,૪૫૨ માણસની છે. આ એજન્સિમાં ૩ કસ્બા તથા ૧,૧૦૧ ગામો છે. એમાં ૬૮ નિશાળો છે તેમાં ૪,૭૩૧ નિશાળીઆ ભણેછે. એમાં પાંચ કન્યાશાળા અને બે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલો છે. આ એજન્સિની જમીન ઘણેખરે ઠેકાણે ટેકરાવાળી, કોઈ ઠેકાણે સપાટ અને કોઈ ઠેકાણે પહાડો અને જંગલવાળી છે.

મુખ્ય પર્વત.—राजपीपळा.

મુખ્ય નદીઓ.—૧. मही રજપૂતાના અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના ડુંગરોમાંથી નીકળીને લુણાવાડા અને પંચમહાલની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૨. नर्मदा સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને રાજપીપળા સંસ્થાન તથા ભરૂચની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. એ બે નદી સિવાય पुनम, गोमा, ढाढर, विश्वामित्री, हरेण, करजण અને ओर એ નાની નદીઓ છે.

એ એજન્સિ પોલિટિકલ એજંટના ઉપરીપણા નીચે છે. તે વડોદરા કાંપમાં રહે છે. કોરા દિવસમાં તે ફરવા જાયછે. મહીકાંઠાની પેઠે એમાં પણ કેટલાક તાલુકદારો છે. એમાં છ મોટાં સંસ્થાન છે તેમાંનાં પાંચ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે અને છઠું મુસલમાનનું છે. વળી એમાં कडाणा, संजेली, भादरवा અને उर्मादा એ નાનાં સંસ્થાનો છે. એમાંનાં સંસ્થાનોના બે સમૂહ કર્યાછે. એકનું નામ संखेरा मेवास છે, તેમાં ૨૮ સંસ્થાનો છે અને બીજાનું નામ पांडु मेवास છે.

આ એજન્સિ માંહેલાં સર્વ સંસ્થાનો ગાયકવાડને કે ઇંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપેછે.

૭ મોટાં સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) राजपीपळा.—રેવાકાંઠા એજન્સિમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એમાં ૧,૧૪,૭૫૯ માણસની વસ્તી છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબું અને ૬૦ મૈલ પહોળું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૫૧૪ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે નર્મદા અને દક્ષિણે તાપી વહેછે. એમાં મુખ્યત્વે રજપૂત, ભીલ, અને કણબી લોક વસેછે. એનું મુખ્ય શાહેર नांदोद છે, તેમાં ૧૦,૭૭૭ માણસની વસ્તી છે, તથા તેમાં રાજા રહેછે. એ સંસ્થાનમાં ડુંગરા અને જંગલો ઘણાં છે. ઈમારતી લાકડાં પુષ્કળ થાયછે, ને તેનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. રૂ તથા જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પણ પાકેછે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે અકીક જડેછે.

(૨) छोटाउदेपुर.—એનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૩ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૭૧,૨૧૮ માણસની વસ્તી છે. એના રજપૂત ઠાકોરને **મહારાવળ** કહેછે. એમાં ઈમારતી લાકડું અને જુદીજુદી જાતનું ધાન્ય થાયછે.

(૩) बारीआ.—એનું ક્ષેત્રફળ ૮૭૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬૬,૮૨૨ માણસની છે. એના રજપૂત રાજાને પણ **મહારાવળ** કહેછે. તેમાં દરદીઓને સારૂ દવાખાનું સ્થાપ્યું છે.

(૪) लुणावाडा.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૮ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૭૫,૪૫૦ માણસની છે. રજપૂત **મહારાણા** લુણાવાડામાં રહેછે. એ કસ્બામાં ૯,૦૫૯ માણસની વસ્તી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે.

(૫) संथ.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૯૪ ચોરસ મૈલ છે અને એમાં ૫૮,૮૨૨ રહેવાશીઓ છે. એના રાજા પણ રજપૂત **મહારાણા** કહેવાયછે. આ સંસ્થાનમાં બારીઆ અને લુણાવાડામાં જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય અને ઈમારતી લાકડું થાયછે.

(૬) वाडासीनोर.—એનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૯ ચોરસ મેલ તથા એમાં ૪૬,૩૨૮ માણસની વસ્તી છે. એમાં ધાન્ય અને રૂ પાકેછે. એના ઉપર અમલ કરનારને નવાબ કહેછે.

५. गायकवाड संस्थान.

એના તાબાનાં ગામો ઘણાં વીખરાતાં અને બીજાં રાજ્યો જોડે સેળભેળ થઈ ગયાંછે. એનો મુખ્ય ભાગ એક બાજૂએ ભરૂચ અને બીજી બાજૂએ ખેડા જિલ્લા, પંચમહાલ અને રેવાકાંઠા એજન્સિની વચ્ચે છે. એ ભાગનું મુખ્ય શાહેર वडोदरा છે, ને તેમાં મહારાજા ગાયકવાડ રહેછે. બીજો ભાગ સૂરત જિલ્લા જોડે સેળભેળ થઈ ગયોછે. તેમાં नवसारी, वस्त्रावी, बलेश्वर, गणदेवी, तेलारी વગેરે પરગણાં છે. ત્રીજો ભાગ કાઠીઆવાડમાં છે તેમાં अमरेली महाल અને ओखामंडळ છે. ચોથો ભાગ પાલણપુર અને મહીકાંઠા એજન્સિ તથા અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાની વચ્ચે છે. એ ભાગમાં મુખ્ય શાહેર पाटण, सिद्धपुर, मेसाणा, कडी વગેરે છે. કાઠીઆવાડ, પાલણપુર, મહીકાંઠા, અને રેવાકાંઠા એજન્સિના તાલુકદારો પાસે ગાયકવાડની લહેણી ખંડણી ઇંગ્રેજ વસૂલ કરી ગાયકવાડને પહોંચાડેછે. વળી ખાનદેશમાં वजपुरतराफ ગાયકવાડી છે. ગાયકવાડના રાજ ઉપર નજર રાખવા સારૂ વડોદરા શાહેરમાં ઇંગ્રેજની તરફથી ગવર્નર જનરલનો એજંટ તથા ફોજ રહેછે. એ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮,૫૭૦ ચોરસ મેલ તથા ૨૧,૮૫,૦૦૫ માણસની વસ્તી છે. વડોદરામાં ગાયકવાડે એક આર્ટસ કાલેજ, એક હાઇસ્કૂલ તથા ગામોમાં થોડી ગુજરાતી નિશાળો સ્થાપીછે. મુંબઈ ઇલાકાનાં દેશી રાજ્યોમાં સર્વેથી મોટું એ રાજ્ય છે.

૬. खंबात संस्थान.

એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ખેડા જિલ્લો, અગ્નિકોણમાં ગાયકવાડનો મુલક, દક્ષિણે મહી નદી અને ખંભાતનો અખાત અને પશ્ચિમે સાબરમતી નદી અને અમદાવાદ જિલ્લો છે. એની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૬ કોસ અને વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૧૨ કોસ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં બે કસ્બા, ૮૩ ગામ તથા ૮૬,૦૭૪ માણસની વસ્તી છે. એ તદ્દન સપાટ, અને નદી વિનાનું છે. રાહદારી ફંડમાંથી નવાબસાહેબ બે નિશાળોનું ખર્ચ ચલાવેછે. એ સંસ્થાનનો હાકેમ નવાબ કહેવાયછે. તે મુગલ છે, ને ઇંગ્રેજને પોતાની જમાબંદીમાંથી ખંડણી, તથા બંદરે જકાત લેવાયછે તેમાંથી ભાગ આપેછે. એ સંસ્થાન ખેડાના કલેક્ટરના ઉપરીપણા નીચે છે, ને એની ખંડણી બોરસદનો મામલતદાર વસૂલ કરેછે. એની રાજધાની खंबात મહીનદીને કાંઠે તેના મુખ આગળ છે. એમાં ૩૬,૦૦૭ માણસની વસ્તી છે તેમાંના ૮,૦૩૮ મુસલમાન છે. એમાં બાજરી, જુવાર, ઘઉં અને બીજું ધાન્ય, મીઠું, રૂ, ગળી, અફીણ વગેરે પાકેછે. સૂતરાઉ કાપડ અને શેતરંજી ખંભાતમાં બનેછે. કપડવણજ વગેરે ઠેકાણેથી અકીક લાવીને સાફ કરી તેનાં જુદાં જુદાં રૂપ બનાવેછે. એ પથરા ઘણા વખણાયછે. વરસો વરસ ખંભાતના અખાતમાં મુસાફરી કરવાને વધારે વધારે અડચણ પડતી જાયછે; તેથી કરીને દેશનો વેપાર પડી ભાગતો જાયછે.

૭. पंचमहाल एजन्सि.

પંચમહાલમાં ગવર્નરનો એજંટ રહેછે તેના તાબામાં नारुकोटની નાની જમીનદારી છે. એ સંસ્થાન પંચમહા-

લની અગ્નિકોણમાં છે અને તેની આસપાસ રેવાકાંઠાના છોટા ઉદેપુરની જમીન આવેલીછે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬,૪૪૦ માણસની છે. એમાં પર ગામ છે. એની હવા સારી નથી. ત્યાં કોળી અને નાયકા લોકો વસેછે. નાયકા લોક જંગલી અને ભીલને મળતા છે. એના ઉપર એક કોળીનો અમલ છે. એમાં અનાજ પાકેછે, પરંતુ વેપારની મુખ્ય જણસ ઈમારતી લાકડું છે. એ સંસ્થાન ઇંગ્રેજ અને ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે.

૮. सूरत एजन्सि.

આ એજન્સિ ને સુરત જિલ્લો એક નથી. એમાં सचीण, वांसदा અને धरमपुर એ ત્રણ સંસ્થાન છે. તેઓ સુરતના કુલેક્ટરના ઉપરીપણા નીચે છે. એ સંસ્થાનોના સંબંધમાં તેને ગવર્નરનો એજંટ કહેછે. આ એજન્સિમાં એક કસ્બો તથા ૩૭૮ ગામ છે. એ એજન્સિમાં પહેલા વર્ગની સ્કૂલ એક, છોકરાની નિશાળ ૨૬ છે તેમાં ૧,૪૭૩ નિશાળીઆ ભણેછે, અને બે કન્યાશાળા છે તેમાં ૧૨૩ છોકરીઓ ભણેછે.

सचीण.

એમાં ૧૯ ગામ છે તેઓ ઘણુંકરીને સુરત જિલ્લાના ચોરાશી તાલુકામાં વીખરાયલાંછે. એમાં ૧૫,૭૨૧ માણસની વસ્તી છે. સંસ્થાનમાં જુવાર, બાજરી, ડાંગર, શેરડી ને રતાળુ પાકેછે, તથા ખાદી વગેરે કાપડ બનેછે. એ સંસ્થાનમાં ૧૩ નિશાળો છે તેમાં ૮૯૪ છોકરા ભણેછે. સચીણમાં એક લૈબ્રરી તથા દવાખાનું છે.

મુખ્ય ગામ सचीण છે, તેમાં કિલ્લો તથા મહેલ છે. વળી એક મહેલ લાચપુરમાં પણ છે. નવાબના બાપદાદા જંજીરામાં રહેતા અને મરાઠાના ઇતિહાસમાં તેમનાં કૃત્યને

માટે પ્રખ્યાત છે. પ્રથમ બાલુમીઆં તે જગ્યા છોડીને ઇંગ્રેજે આપેલા આ પરગણામાં આવી રહ્યો.

वांसदा.

એની ઉત્તરે ગાયકવાડી અનાવળ અને અંતાપુર પરગણાં, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે ધરમપુર અને પશ્ચિમે સુરત જિલ્લો છે. એની વસ્તી ૩૪,૧૨૨ માણસની છે. એ રજપૂત રાજાનું છે. એમાં ડુંગરા તથા જંગલ છે. એમાં મુખ્ય નદીઓ कावेरी અને अंबिका છે. એની રાજધાની वांसदामां ૨,૪૮૭ માણસની વસ્તી છે. वीनार અને कावळा મોટાં ગામ છે. એ રાજ્યમાં ૧૧ નિશાળો છે તેમાં ૪૩૨ છોકરા ભણેછે. દવાખાનું, કન્યાશાળા વગેરે ઘણાં શોભીતાં મકાનો છે. મુખ્ય નિકાસમાં ડાંગર, નાગલી, દાળ, તલ, કોદ્રા, જુવાર, શેરડી, મહુડાં અને ખજુર પાકેછે. ઇમારતી લાકડું અને સીસમ થાયછે.

धरमपुर અથવા रामनगर.

એની ઉત્તરે વાંસદા, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે થાણા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સુરત જિલ્લો છે. ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૪ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૫ મેલ છે. એમાં ૧,૦૧,૨૮૯ માણસની વસ્તી છે. એમાં ડુંગરા અને જંગલ ઘણાં છે.

નદીઓ.—खरेरा, औरंगा, पार, कोलक અને दमणगंगा.

મુખ્ય ગામ—धरमपुर એમાં રાજા રહેછે. એની વસ્તી ૫,૧૭૬ માણસની છે. શેમલુ, આછાવણી અને ગોડથળ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ-કઠોળ, શેરડી, ડાંગર, નાગલી, અને બીજું ધાન્ય. ઇમારતી લાકડાંનો તથા સીસમનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. લોકો સાદડી, નળીઆં, ઇંટ, માટીનાં વાસણ, ચૂનો અને ખાટલાની પાટી બનાવેછે.

प्रकरण ८ मुं.

दक्षिण (દખણ).

દક્ષિણ દેશના મેદાનમાં મોટી નદીઓ છે, ને તે નદીઓના કાંઠાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે; પરંતુ હવા ભેજવગરની છે અને વરસાદ નિયમસર આવતો નથી, તેથી સારાં વરસોમાં પણ ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં ભૂમિ ખેતીવગર ઊજડ રહેછે, અને વનસ્પતિ ઊગતી નથી.

૧. खानदेश जिल्लो.—આખા ઈલાકામાં એ મોટામાં મોટો જિલ્લો છે. એમાં મુખ્ય નદી तापी છે, અને धुळिआ, मालेगाम, અને नन्दुरबार એ નગરો છે. ધુળિઆમાં મોટી કચેરીઓ છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૯,૯૪૪ ચોરસ મૈલ અને ૧૨,૩૭,૨૩૧ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે નર્મદા નદી અને સાતપૂડા પર્વત, પૂર્વે મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ, દક્ષિણે સાતમાળા અથવા અજુંટા પર્વતો નિઝામના મૂલકથી એને જુદો પાડેછે, નૈર્ઋત્ય કોણમાં નાશક જિલ્લો અને પશ્ચિમે (એજન્સિના મુલકસહિત) સૂરત ઇલાકો, ગાયકવાડનો મુલક અને રેવાકાંઠા એજન્સિ છે. તાપીની પૂર્વ દિશાએ ખાનદેશમાં થઇ નૈર્ઋત્ય કોણ તરફ વહેછે. ગિરણાંની સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળીને વાયવ્યકોણમાં વળી તાપીને મળેછે. એ બે નદીના કાંઠાની ભૂમિ ઘણુંકરીને રસાળ અને ખેડાણ છે. કેટલાક નીચા ડુંગરાસિવાય એ જિલ્લાનો મધ્ય અને પૂર્વ ભાગ સપાટ છે, અને થોડીક ભૂમિ રસાળ છે. તોપણ તે ઘણુંકરીને વેરાન અને ઊજડ છે. ઉત્તરે અને પૂર્વે એ મૂલક ઘણો ખડબચડો અને વિકટ છે, ઝાડો ઘણાં છે, અને તેમાં ભીલ લોકો રહેછે. મુખ્ય નિકાસ-અનાજ, કઠોળ અને રૂ; થોડી શેરડી અને તમાકુ પણ થાયછે. એ જિલ્લાના ૧૬ તાલુકા કર્યાછે અને ૨૩ કસ્બા છે. દરેક શાહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મુંબઇની રેલવે એ જિલ્લામાં થઇ અલાહબાદ અને કલકત્તાસૂધી જાયછે અને બીજી સડક ભોસાવળમાં છે તે મધ્ય પ્રાંતમાં નાગપૂર સૂધી જાયછે.

૨. खानदेश एजन्सि—ખાનદેશના કલેકટરના તાબાહેઠળ, પશ્ચિમ ભાગમાં એ એજન્સિનાં સંસ્થાનો છે. (૧) डांगनो मूलक, (२) सुळगणानो मूलक અને (३) महेवासी परगणां.

(૧) दांगनो मुलक સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૦૦ ચોરસ મૈલ તથા ૩૧,૨૮૦ માણસની વસ્તી છે. સાત ભીલ સરદારનો એપર અમલ છે. એમાં પર્વતો અને ખીણો છે તેમાં ઘણેખરે ઠેકાણે ઘાડાં જંગલો છે. મુખ્ય પેદાશમાં ઇમારતી લાકડું છે તેમાં વિશેષે કરીને સાગ અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય છે. હિંદુસ્તાની, મરાઠી અને ગૂજરાતી, એ ત્રણ ભાષા સેળભેળ બોલાયછે. બીજા ભાગ કરતાં ગૂજરાતજોડે આવજાનો તથા વેપારનો વહેવાર વધારે છે તેથી ગૂજરાતીનું પ્રબળ વિશેષ છે.

(૨) सुरगणानो मुलक દાંગના મૂલકની દક્ષિણે, પેંઠ સંસ્થાનની ઉત્તરે અને સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૬૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧૪,૨૦૫ માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક દાંગના મૂલકના જેવો છે; માત્ર ફેર એટલોજ કે જંગલમાંથી ઘણાં ઝાડ કાપી નાંખ્યાંછે. એ મૂલકપર એક હિંદુ રાજા (દેશમુખ) નો અમલ છે.

(૩) मेहेवासी परगणा—એપર છ નાયકોનો અમલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૪૮૦ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૧૪,૭૮૫ માણસની વસ્તી છે. એ ખાનદેશ જિલ્લાની વાયવ્ય કોણમાં નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે છે. મુખ્ય નિકાસ—મહુડાં (એનો દારૂ બનેછે), મધ, લાખ અને ઇમારતી લાકડાંની છે. એ પરગણાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે. તોપણ દાંગના મૂલકમાં ઇમારતી લાકડું જેવું મોટું અને સારૂં થાયછે તેવું એમાં થતું નથી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને ભીલ લોક વસેછે.

૨. नाशक जिल्लो—એમાં મુખ્ય નદી ગોદાવરી અને મુખ્ય શહેર नाशक છે.

એની ઉત્તરે ખાનદેશ જિલ્લો, દક્ષિણે અહમદનગર, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે થાણા જિલ્લો, પેંઠ સંસ્થાન અને ખાનદેશ એજન્સિ છે. પેંઠ સુદ્ધાં એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૬,૩૯૮ ચોરસ મૈલ અને ૭,૮૧,૨૦૬ માણસની વસ્તી છે. પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતની પાસે એ મૂલક પહાડી છે, અને પૂર્વ તરફ જતાં વધારે સપાટ અને ખુલ્લો છે. ઘણુંકરીને ભૂમિ રસાળ છે, પરંતુ ઝાડ ઘણાં થોડાં છે. ઘણુંકરીને ભૂમિનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે; પરંતુ ચંદ પર્વત વડે એ મૂલકના બે ભાગ થાયછે. ઉત્તર ભાગમાં તાપીને મળનારી ગિરણા અને દક્ષિણ ભાગમાં ગોદાવરી નદી ત્ર્યંબક આગળ ઉત્પન્ન થઇને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં થઇ બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે. મુખ્ય નિકાસ-ડાંગર, જુવાર, બાજરી, નાગલી, અળશી, કોરડી, તમાકુ, રૂ, સણ અને જુદી જુદી જાતનું કઠોળ. નાશક અને ઇયોલા કસ્બાઓમાં ખેતી ઉપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ પીતળનાં વાસણ બનાવવાનો અને રેશમ વણવાનો છે. દર બાર વર્ષે સિંહરાશિમાં બૃહસ્પતિ આવેછે ત્યારે ગોદાવરીની મોટી જાત્રા નાશક ત્ર્યંબકમાં ભરાયછે. ત્ર્યંબકમાં ગોદાવરીનું

મૂળ છે. એ જિલ્લાના ૧૦ તાલુકા અને બે પેટા મહાલ કર્યાછે તેમાં ૮ નગર છે. દરેક નગરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મુંબઇથી કલકત્તાસૂધી રેલવે જાયછે, તે થાણામાં કસૂર, અને ઇગતપુરી વચ્ચે થળ ઘાટને રસ્તે એ જિલ્લામાં થઇને જાયછે.

૪. પેંઠ સંસ્થાન.—એ નાશકના કલેક્ટરના તાબાહેઠળ છે. નાશક જિલ્લાની પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતના પશ્ચિમ ઢાળમાં એ સંસ્થાન છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪૫૮ ચોરસ મૈલ અને ૫૫,૧૪૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ઇમારતી લાકડું અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પાકેછે. એ મુસલમાન બેગમના તાબામાં છે. પહેલાં એ હિંદવાણી હતી.

૫. અહમદનગર જિલ્લો—એનું મુખ્ય શહેર અહમદનગર છે.

એની ઉત્તરે નાશક જિલ્લો, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, અગ્નિકોણમાં સોલાપુર જિલ્લો, અને નૈર્ઋત્ય કોણમાં ભીમાનદી પુણા જિલ્લાથી એને જુદો પાડેછે; પશ્ચિમે પુણા અને થાણા જિલ્લા છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૬,૬૬૬ ચોરસ મૈલ અને ૭,૫૧,૨૨૮ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ પહાડી છે, અને તેની ભૂમિનો ઢાળ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં છે, તેથી એ ભાગનું પાણી ઉત્તરે ગોદાવરીમાં અને દક્ષિણે ભીમાનદીમાં પડેછે.

કેટલાંક શહેરોમાં ઘણા લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો છે. મુખ્ય નિકાસ બાજરી અને તુવરની છે. તે વહેલી પકવેછે, અને પછી ઘઉં, ચણા, જુવાર અને તમાકુ પકવેછે. શેરડી અને શાકભાજી પણ ઊગેછે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક બાજરી અને જુવાર છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કર્યાછે, તેમાં સાત શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. આગલા મુસલમાની રાજ્યનો કિલ્લો અને રાજધાની અહમદનગર હતું. મુંબઇથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદસૂધીની રેલવે એ જિલ્લાની દક્ષિણમાં થઇને જાયછે.

૬. પુણા જિલ્લો—એનું મુખ્ય શહેર પુણા છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૫,૩૪૮ ચોરસ મૈલ અને ૯,૦૦,૬૨૧ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહમદનગર જિલ્લો, પૂર્વે અહમદનગર અને સોલાપુર જિલ્લા, દક્ષિણે એની અને સતારા જિલ્લા અને ફલટન સંસ્થાનની વચ્ચે નીરા નદી છે, અને પશ્ચિમે એ જિલ્લાની અને કોંકણની વચ્ચે ભોર સંસ્થાન અને સહ્યાદ્રિ પર્વત છે.

એ જિલ્લામાં નદીઓ ઘણી છે. તેઓ ઘાટમાંથી નીકળી પૂર્વમાં વહેછે, અને જુન્નર પાસે ઉત્પન્ન થઇ એ જિલ્લાની પૂર્વ બાજૂએ ભીમા વહેછે તેને મળેછે. મુંબઇથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સૂધી રેલવે જાયછે તે ભોરઘાટ ઉપર થઇ એ જિલ્લાની આરપાર જાયછે. એ જિલ્લાના ૮ તાલુકા કર્યાછે તેમાં ૮ કસ્બા છે. દરેક કસ્બામાં

૫,૦૦૮ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મોટામાં મોટું શહેર પુણા છે તેમાં પહેલાં પેશવાની રાજ્યગાદી હતી. ચોમાસાના દિવસમાં મુંબઇના ગવર્નર સાહેબ પુણામાં રહેછે, કેમકે ત્યાંની હવા એ ઋતુમાં સારી હોયછે. શહેર બહાર ધડમાં મોટી લશ્કરી છાવણી છે. મુખ્ય નિકાસ—ખરિફ પાકમાં જુવાર, બાજરી, તુવર, તલ, મઠ, મગ, અડદ, કંદમૂળ અને નાચણી કે રાગી; રવિપાકમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા અને જવ.

૭. सतारा जिल्लो—એનું મુખ્ય નગર सतारा છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૯૮૮ ચોરસ મૈલ તથા ૧૦,૬૨,૩૫૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે ભોર અને ફલટન સંસ્થાન છે, તથા નીરાનદી એને ફલટનથી જુદો પાડેછે. પૂર્વે સોલાપુર જિલ્લો અને જત સંસ્થાન, દક્ષિણે કોલાપુર અને બેલગામ એજન્સિ, અને પશ્ચિમે કોંકણના પ્રાંતો છે. એ જિલ્લો પહાડી છે અને તેનો ઢાળ સહ્યાદ્રિ પર્વતની પૂર્વમાં છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી કૃષ્ણા છે તે પોતાની શાખા કોયના સહિત મહાબળેશ્વરમાં ઉત્પન્ન થઇ એ જિલ્લામાં વહેછે. કૃષ્ણાનદીની બીજી શાખા વારણા દક્ષિણમાં છે. એ જિલ્લાની ઇશાન કોણમાં નીરાનદી ભીમાને મળેછે. મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો અને ખેતીનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ જુવાર, બાજરી, ડાંગર, રૂ, ઘઉં, તુવર, ચણા, શેરડી, તમાકુ, વનસ્પતિ અને કંદમૂળ છે.

એ જિલ્લાના ૧૩ તાલુકા કર્યાછે તેમાં સતારાસુદ્ધાં ચૌદ શહેર છે. પહેલાં સતારામાં શિવાજીના વંશજો રાજ કરતા.

૮. सतारा एजन्सि.—સતારા નીસબત જાગીરદારો પહેલાં સતારાના રાજાને આધીન હતા. પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજના તાબેદાર છે. ઇંગ્રેજ સરકારનો એજંટ સતારાનો કલેકટર છે. એમની જાગીરો નીચે પ્રમાણે:—

	ક્ષેત્રફળ ચોરસ મૈલ.	વસ્તી.
पंतसचीव, भोरनो जागीरदार.	૧,૪૯૧	૧,૪૫,૮૭૬
निंबाळकर, फलटननो जागीरदार.	૩૯૭	૫૮,૪૦૨
पंत प्रतिनिधी, औंदनो जागीरदार.	૪૪૭	૫૮,૯૧૬
डफळे, जतनो जागीरदार.	૮૮૪	૪૯,૪૮૬
કુલ એકંદર	૩,૨૧૯	૩,૧૨,૬૮૦

7

સતારા જિલ્લાના વાયવ્ય કોણમાં ભોર સંસ્થાન છે તેને તાબે કોંકણમધ્યે પશ્ચિમ ઘાટમાં એક અલાયદો મુલક છે. અહિં ડાંગર, નાગલી વગેરે પાકેછે.

બીજાં સંસ્થાનોમાં ફલટન એ જિલ્લાની ઉત્તરે અને ઔંદ અને જત સંસ્થાનો દક્ષિણે અને અગ્નિકોણમાં છે. એમની આસપાસના ઇંગ્રેજી મુલકમાં જેવો પાક નીપજેછે તેવો એ ત્રણ સંસ્થાનોમાં થાયછે. જત સંસ્થાનમાં સુરોખાર અને લોઢું જડેછે અને ગાળવાની કુલ્લી બનાવવાની માટી છે. મુંબઇ ઇલાકાના બીજા ભાગોમાં, તેમાં ઘણું કરીને સહ્યાદ્રિ પર્વતમાં પણ લોઢું જડેછે. સતારાના ચાર જાગીરદારોમાં પંતસચીવ અને પંત પ્રતિનિધિ બ્રાહ્મણ છે અને બાકીના બે મરાઠા છે.

૯. સોલાપુર જિલ્લો—મુખ્ય શાહેર સોલાપુર છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૫૨૧ ચોરસ મૈલ તથા ૫,૮૨,૪૮૭ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહંમદનગર, દક્ષિણે ભીમાનદી અને સતારા એજન્સિ એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે છે; પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે સતારા અને પુણા જિલ્લા છે. બારશી તાલુકા સિવાય બીજા ભાગમાં વરસાદ મોડો પડેછે, અને મુલક ઉજાડ દેખાયછે. કોંકણ અને દક્ષિણ કે મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી ભાષા બોલાયછે, પરંતુ એ જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં કાનડી પણ બોલાયછે. મુખ્ય નિકાસ—(ખરિફ) બાજરી, તુવર, ડાંગર અને રૂ; અને (રબિ) જુવાર, ઘઉં અને ચણા. મોટાં શાહેરોમાં ઘણા લોકો વણવાનો ધંધો કરેછે. એ જિલ્લાના ૬ તાલુકા કર્યાછે તેમાં ૬ કસ્બા છે. દરેક કસ્બામાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. બારશી કસ્બામાં રૂનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. હૈદરાબાદ જોડે સોલાપુરનો બહોળો વેપાર છે. બીજું નગર પંઢરપુર છે તેમાં હર વરસ જાત્રા ભરાયછે ત્યારે ઘણા લોકો એકઠા થાયછે. મુંબઇથી હૈદરાબાદ અને મદ્રાસ સુધીની રેલવે આખા સોલાપુર જિલ્લામાં થઇને જાયછે.

૧૦. અક્કલકોટ સંસ્થાન—એ સંસ્થાન સોલાપુર જિલ્લાની અગ્નિકોણમાં વીસ મૈલને છેટે સોલાપુર જિલ્લા સાથે જોડાયલુંછે.

એની ઉત્તરે, પૂર્વે અને દક્ષિણે નિઝામનું રાજ્ય છે. એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે ભીમા નદી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૮ ચોરસ મૈલ અને ૫૮,૦૪૦ માણસની વસ્તી છે. એ મુલક ઝાડ વગરનો અને ઊંચો નીચો છે. એમાં નદીઓ ઘણી છે. ઘણું કરીને એ સંસ્થાનમાં વરસાદ ઠીક આવેછે. મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, ડાંગર, શેરડી, ચણા, ઘઉં, અળશી, અને કડબ. એ સંસ્થાનમાં ઘણા વણકરો રહેછે. પહેલાં એ સંસ્થાનના ઉપરી સતારાના રાજા હતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજ છે. ત્યાંનો રાજા ભોંસલા કુટુંબનો મરાઠો છે. એ રાજા હાલ નાની વયનો હોવાથી સંસ્થાનનો વહીવટ એક ઇંગ્રેજ અધિકારી ચલાવેછે.

प्रकरण ९ मुं.

कोंकण.

કોંકણ પ્રાંત ઘાટ (સહ્યાદ્રિ) અને દરિયા વચ્ચે જમીનનો સાંકડો કકડો છે. એ ભૂમિમાં ડાંગર ઊગે એવી ફળદ્રૂપ જમીન તથા નાળિએરીની વાડીઓ છે, પરંતુ આખો પ્રાંત લઇએ તો ખડબચડો અને વિકટ છે. એમાં ખાઇઓ તથા પર્વતોની હાર અને છૂટાં શિખરો ઘણાં છે. એ પ્રાંત ખડબચડો હોવાથી તથા ત્યાંની હવા ભેજવાળી હોવાથી ઝાડ ઘણાં ઊગેછે. થોડો સાગ થાયછે તે ઘણો કીમતી છે. ગુજરાતની દક્ષિણે સૂરતથી તે પોર્ટુગીજ તાબાના ગોવા પ્રાંતસુધી કોંકણના વિભાગની હદ ગએલીછે. એ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે :—

વિભાગ.	મુખ્ય શેહેર.
१. थाणा जिल्लो.	थाणा.
२. जवार संस्थान.	
३. कोलाबा जिल्लो.	अलिबाग.
४. जंजिरा संस्थान.	जंजिरा.
५. रत्नागिरि जिल्लो.	रत्नागिरि.
६. सावंतवाडी संस्थान.	

१. थाणा जिल्लो.—એનું ક્ષેત્રફળ ૪૨૪૩ ચોરસ મેલ તથા વસ્તી ૯,૦૮,૫૪૮ માણસની છે. એના ૧૧ તાલુકા કર્યાછે. એની ઉત્તરે પોર્ટુગીજ તાબાનું દમણ તથા સૂરત જિલ્લો, પૂર્વે નાશક, અહંમદનગર અને પુણા જિલ્લા, દક્ષિણે કોલાબા જિલ્લો અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. પૂર્વે અને ઇશાન કોણમાં એની ભૂમિ ઊંચી છે, તેમાં ઝાડો ઘણાં છે અને થોડી જમીન ખેડાએલીછે. કાંઠા સમીપ જમીન નીચી છે અને જ્યાં સમુદ્રનું પાણી ફરી નથી વળતું ત્યાં રસાળ છે. નદીઓ ઊંડી છે, તથા ચોમાસામાં તેમનો વેગ વધારે હોયછે, તોપણ તેઓ ઉપયોગી નથી, કેમકે શિયાળામાં પાણી થોડું હોયછે અને ઊનાળામાં ઘણુંખરૂં સૂકાઇ જાયછે.

મુખ્ય નિકાસ.—ચોખા અને નાગલી. વળી થોડાક ચણા અને અડદ પાકેછે. કાંઠા ઉપર બાગાયત પેદાશ પણ થાયછે, જેમકે શેરડી, કેળાં, પાન, આદું, નાળિએર વગેરે. કાંઠા ઉપર ઘણાં ગામડાંમાં લોકો માછલાં પકડવાનો ધંધો કરેછે. આખા જિલ્લામાં દારૂ ગાળવાનાં ઘણા કારખાનાં છે. એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર થાણા સાષ્ટિ બેટમાં છે. એ સિવાય નવ મોટાં શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. એમાંના કલ્યાણ શહેર આગળ હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ ભણી જતી મુંબઈની રેલવે સડકના બે ફાંટા થાયછે. એક ફાંટો થળઘાટ ચઢી નાશક, અલાહાબાદ અને કલકત્તે જાયછે, અને બીજો ભોર ઘાટ થઇ પુણા, સોલાપુર અને મદ્રાસ જાયછે. બીજું મોટું શહેર બાંદરા છે તેમાં પાળ ઉપર પૂલ બાંધેલોછે તેથી મુંબઇ બેટ અને સાષ્ટિ બેટ જોડાયલાછે.

२. जवार संस्थान.—એની આસપાસ થાણા જિલ્લો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૪ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૪૮,૫૫૬ માણસની છે. એના ત્રણ મહાલ કર્યાછે. એ મૂલક જંગલી અને પહાડી છે, પરંતુ ડાંગર, નાગલી, વરી, કોદ્રા, ચણા અને તલ પાકેછે. વળી જંગલની પણ પેદાશ છે. ત્યાંનો રાજા કોળી છે. તે બાળક હોવાથી થાણાનો કલેકટર મિલકતનો વહીવટ કરેછે.

३. कोलाबा जिल्लो.—એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૯૬ ચોરસ મૈલ તથા ૩,૮૧,૬૪૯ માણસની વસ્તી છે. એના પાંચ તાલુકા કર્યાછે. એની ઉત્તરે મુંબઇ બંદર, થાણા જિલ્લો તથા અંબાનદી છે; પૂર્વે પંત સચીવ સંસ્થાન તથા પુણા અને સતારા જિલ્લા છે; દક્ષિણે રત્નાગિરિ જિલ્લો અને જંજીરા સંસ્થાન છે; અને પશ્ચિમે દરિયો છે. એમાં ડુંગરો ઘણા છે. કેટલાક ડુંગરો બહુજ ઊંચા છે. તેઓ ઘાટને કાટખૂણે પશ્ચિમ તરફ પ્રસરેલાછે અને બીજાં એકાંત શિખરો છે. ભરતી આવે એવી ખાડીઓ, જેમકે ઉત્તરે નાગોટણા ખાડી, પશ્ચિમે રોહે અથવા ચોલ ખાડી અને દક્ષિણે બાણકોટ ખાડી, ત્રીસ ચાળીસ મૈલ સૂધી જિલ્લામાં પ્રસરેલીછે, તેથી ડાંગર તથા સૂકા માછલાંના વેપારનો ધોરી રસ્તો છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ ડાંગર પકવવાનો, તેલ કહાડવાનો, નાળિએરના રેસાનાં દોરડાં વણવાનો, અને મીઠું પકવવાનો છે. કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંના માછીઓ જથાબંધ માછલાં ઝાલી પરદેશખાતે ચઢાવેછે. એમાંનો કેટલોક ભાગ મુંબઇ જાયછે, પરંતુ ઘણોખરો ભાગ જુદા જુદા ડુંગરોને માર્ગે દેશાવર જાયછે. ચૌલમાં લોકો રેશમ વણવાનો ધંધો કરેછે, તે પોર્ટુગીઝ લોકે દાખલ કરેલો કહેવાયછે. ચોમાસાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે; વળી ઊંચા પ્રદેશોમાં નાચણી અને વરી નામે અનાજ ઊગેછે. શિયાળાનો પાક ઓછી કીમતનો છે. એ પાકમાં મુખ્ય ચણા અને તુવર છે. કાંઠાઉપર નાળિએરી અને સોપારીનાં ઝાડની વાડીઓ છે. થોડી શેરડી અને શાકભાજી પણ થાયછે. જિલ્લો નાનો છે માટે તીજોરીનો હિસાબ થાણા જિલ્લાના હિસાબમાં લખાયછે. એમાં છ શહેર છે તેમાંના દરેકમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે.

४. जंजिरा संस्थान.—એ સંસ્થાન મુંબઇ અને રત્નાગિરિની વચ્ચોવચ્ચ કાંઠા ઉપર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૨૫ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે કોલાબા જિલ્લો છે તથા દક્ષિણે બાણકોટ પર્વત રત્નાગિરિ જિલ્લાથી એને જુદો પાડેછે. એમાં આશરે ૭૬,૩૬૧ માણસની વસ્તી છે. એના ઉપર નવાબ સાહેબનો અમલ છે. તેના તાબામાં કાઠીઆવાડમાં જાફરાબાદ પણ છે. એ નવાબ હબસી દેશ કે આબિસિનિઆનો સીધી છે, અને જંજીરાના કિલ્લામાં રહેછે. વળી કોલાબાના કલેકટરના તાબા હેઠળ આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટ જંજીરામાં રહેછે. મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, નાગલી અને મીઠું. એમાં સાડીઓ પણ વણાયછે.

५. रत्नागिरि जिल्लो—એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૯૨૨ ચોરસ મૈલ તથા ૯,૯૭,૦૯૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે જંજીરા અને કોલાબા, પૂર્વે સતારા જિલ્લો અને કોલાપુર સંસ્થાન, દક્ષિણે સાવંતવાડી સંસ્થાન અને ગોવા સંસ્થાન અને પશ્ચિમે દરિયો છે. એમાં ડાંગર પુષ્કળ પાકે એવી જમીન નીચાણમાં છે. પરંતુ ઘણીખરી જમીન વેરાન છે. એમાં ડુંગરો, નદીઓ, અને ખારા પાણીના કુંડ ઘણા હોવાથી દેશ વિકટ છે. ખેતી ઉપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ માછલાં પકડવાનો અને છો તથા ચૂનો પકવવાનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ ડાંગર, નાગલી કે નાચણી, વરી, વહી, નાળિએર, અને સોપારી. એના આઠ તાલુકા કર્યાછે. વિંગોરલા અને હરણાઇ બંદર સુદ્ધાં એમાં પાંચ મોટાં શહેર છે.

६. सावंतवाडी संस्थान.—એ કોંકણની છેક દક્ષિણે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૯૦૦ ચોરસ મૈલ છે તથા વસ્તી ૧,૭૪,૪૩૩ માણસની છે. એની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે રત્નાગિરિ જિલ્લો, પૂર્વે કોલાપુર સંસ્થાન અને બેલગામ જિલ્લો, અને દક્ષિણે ગોવા સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન ભોસલા કુળના મરાઠા સરદારના તાબામાં છે, અને ઇંગ્રેજ તરફથી સાવંતવાડીમાં પોલિટિકલ એજંટ રહેછે. એમાં ડાંગર, નાગલી, વરી અને નાળિએર થાયછે. વળી હરડાં થાયછે તે લૂગડાં તથા ચામડાં ઉપર રંગ ચઢાવવાના કામમાં આવેછે.

प्रकरण १० मुं.

दक्षिण महाराष्ट्र देश अने उत्तर कानडा.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ એ નામ નવું છે. અસલના મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટક દેશના કેટલાક ભાગો મળીને એ દેશ થ-

યોછે. કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણના મુલકને કર્ણાટક કહેતા; અને મહારાષ્ટ્ર તથા કર્ણાટક દેશની ભાષાઓ જુદી છે.

કર્ણાટક દેશમાં પર્વતો અને નહિ ખેડી શકાય એવી જમીન થોડીજ છે. એમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો છે તેમની ભૂમિ કાળી રૂ પાકે એવી છે ને તેમાં ખેતી બહુ સારી થાયછે.

૧. कलादगी जिल्लो.—એનું મુખ્ય શહેર कलादगी છે.

ભીમા નદીવડે સોલાપુર અને અક્કલકોટથી એ જિલ્લો જુદો પડેલોછે. ભીમા નદી આગળ જતાં નિઝામના રાજ્યમાં કૃષ્ણાને મળેછે. એ જિલ્લાની પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, દક્ષિણે ધારવાડ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે રામદુર્ગ, મુધોળ, જમખિંડી અને જત સંસ્થાનો છે. ભીમા નદી સિવાય કૃષ્ણા, ઘટપ્રભા અને મલપ્રભા એ ત્રણ નદીઓ, એ જિલ્લામાં છે. છેલ્લી બે નદીઓનો સંગમ કૃષ્ણાજોડે થાયછે. એ જિલ્લો ઊંચો નીચો છે, અને ખજૂરી સિવાય બીજાં ઝાડ એમાં નથી. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૫,૭૫૭ ચોરસ મૈલ અને ૬,૩૮,૪૯૩ માણસની વસ્તી છે. લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી અને વણવાનો છે. ખેતીની પેદાશમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા, રૂ, અને બાજરી મુખ્ય છે. લોકનો મુખ્ય ખોરાક જુવાર છે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાયછે. પરંતુ ઉત્તરનો તાલુકો ઇંડી છે ત્યાંના લોક તથા બ્રાહ્મણો મરાઠી ભાષા બોલેછે. હિંદુઓની મોટામાં મોટી સંખ્યા લિંગાયતોની છે. એ જિલ્લાના આઠ તાલુકા કર્યા છે તેમાં ૧૧ કસ્બા છે. આગલા મુસલમાની રાજ્યની રાજધાની વિજાપુર એમાંનું એક છે. એ રાજ્યને પાદશાહ ઔરંગજેબે તોડી નાંખ્યું હતું. એ મોટું શહેર હતું; નવ મૈલ ફરતો એનો કોટ છે, અને એમાંનાં કેટલાક જૂનાં મકાનો આશ્ચર્ય પમાડે એવાં મોટાં અને સુંદર છે. એવી ઇમારતો માત્ર અમદાવાદમાં છે, મુંબઈ ઇલાકાના બીજા કોઈ શહેરમાં નથી. વેપારમાં સૌથી મોટું નગર બાગલકોટ છે.

૨. बेलगाम जिल्लो.—મુખ્ય શહેર बेलगाम છે.

પશ્ચિમમાં કલાદગી પછી એ જિલ્લો છે. એની દક્ષિણે ધારવાડ અને કાનડા જિલ્લા છે. બીજી બાજૂએ પરરાજ્ય આવેલાંછે; પશ્ચિમે ગોવા, સાવંતવાડી અને કોલાપુર; ઉત્તરે મિરજ, સાંગલી અને જત; અને પૂર્વે જમખિંડી, મુધોળ અને રામદુર્ગ સંસ્થાનો છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે કૃષ્ણા, મધ્યમાં ઘટપ્રભા અને દક્ષિણે મલપ્રભા છે. એ જિલ્લાની ઉત્તર અને પૂર્વનો ભાગ મેદાન છે અને તેની જમીન સુધરેલીછે, પરંતુ દક્ષિણે સહ્યાદ્રિના ડુંગરથી ઊંચી નીચી ખંડિત થયેલી છે. એમાંનાં કેટલાંક સ્થળોમાં ઘાડાં જંગલ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪,૬૫૭ ચોરસ મૈલ અને ૮,૬૪,૦૧૪ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લામાં મરાઠી અને કાનડી ભાષા બોલાયછે. મરાઠી ભાષા ઘણું કરીને એ જિલ્લાના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગમાં અને

કાનડી ભાષા ઉત્તર અને પૂર્વમાં બોલાયછે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતીનો, કાંતવાનો અને વણવાનો, લાકડાંના અને ધાતુના સામાન બનાવવાનો છે; કુંભાર અને મોચીનો ધંધો પણ ચાલેછે. વળી એ જિલ્લામાં કાપડ અને રેશમનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, રૂ, જુવાર, રાગી, ઘઉં, બાજરી, શેરડી, જવ, અને કઠોળ મુખ્ય છે. થોડો તમાકુ પણ થાયછે. એ જિલ્લાના સાત તાલુકા કર્યાછે તેઓમાં ૫ મોટા કસ્બા છે.

२. कोलापुर एजन्सि.— એનું મુખ્ય શહેર कोलापुर છે. કોલાપુર સંસ્થાન ત્યાંના મહારાજાની બાલ્યાવસ્થાને લીધે હાલ પોલિટિકલ એજંટના તાબામાં છે. એ મહારાજા દત્તપુત્ર છે. શિવાજીનાં વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું, અને તેના નાના કુંવરની ગાદી કોલાપુરમાં ચાલેછે.

એ સંસ્થાનની ઉત્તરે સતારા જિલ્લો અને વારણા નદી છે; પૂર્વે કૃષ્ણા નદી એની અને સાંગલી તથા મિરજ સંસ્થાનોની વચ્ચે છે; દક્ષિણે અને અગ્નિકોણમાં બેલગામ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વત એની અને કોંકણ (સાવંતવાડી અને રત્નાગિરિ) ની વચ્ચે છે. એ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ ૨૮૧૬ ચોરસ મૈલ અને ૮,૦૦,૧૮૯ માણસની વસ્તી છે. એમાંના લગભગ છ લાખ માણસ મરાઠી અને બાકીના કાનડી બોલેછે. એ સંસ્થાનમાં પુષ્કળ વરસાદ આવેછે, અને પંચગંગા અને બીજી નદીઓના કાંઠાની જમીન ઘણી રસાળ છે. સર્વ સાધારણ ધાન્ય પાકેછે, તેમાં વિશેષે કરીને જુવાર અને ડાંગર. વળી શેરડી, શાકભાજી અને તમાકુ થાયછે. થોડુંક રૂ, મરચાં અને કસુંબો થાયછે. સૂતર અને ઊનનો જાડો વણાટ થાયછે. માટીનાં વાસણ અને લુહારકામ બનેછે. થોડુંક લોઢું જડેછે. મહારાજાના તાબામાં ઘણા સરદારો છે તેમાંના વિશાળગઢ, કાગલ, બાવડા, અને ઇચળકરંજીના સરદારો મુખ્ય છે.

३. दक्षिण मराठा जागीर.—એના જાગીરદારો અસલ પેશ્વાની આજ્ઞા માનતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજને ખંડણી આપેછે અને તેમને આધીન છે. ઇંગ્રેજ સરકારની તરફથી કોલાપુરનો પોલિટિકલ એજંટ કામ ચલાવેછે. એ જાગીરો આઠ છે તે નીચે પ્રમાણે:—

	વસ્તી.
सांगली.	૧,૯૬,૮૩૨.
जमखिंडी.	૮૩,૯૧૭.
मिरज. (વડી શાખા)	૬૯,૭૩૨.
मिरज. (નાની શાખા)	૩૦,૫૪૧.
कुरुंदवाड. (વડી શાખા)	૩૫,૧૮૭.
कुरुंदवाड. (નાની શાખા)	૨૫,૮૧૧.
मुधोळ.	૫૨,૧૬૩.
रामदुर्ग.	૨૯,૫૭૦.
કુલ	૫,૨૩,૭૫૩.

નિકાસ.

આ સર્વ સંસ્થાનોમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા અને રૂ પાકેછે. સાંગલી અને કુરૂંદવાડમાં ડાંગર પણ પાકેછે. અને મિરજમાં શેરડી થાયછે. સર્વે સંસ્થાનોમાં વાસણ, દેશી જાડાં કાપડ વગેરે બનેછે અને મિરજમાં સારંગી, તંબુરા વગેરે વાજિંત્રો બનેછે.

વળી એ સરદારોનાં ગામ ઈંગ્રેજી મૂલકમાં વીખરાતાંછે. તે ગામોમાં ૧૪,૮૦૦* માણસની વસ્તી છે. સાંગલી, જમખિંડી, મિરજ અને કુરૂંદવાડની જાગીરો પટવર્ધન વંશના બ્રાહ્મણોની છે; મુધોળની જાગીર ભોંસલે ચોરપુરવંશની છે; જાગીરદારને રાજાસાહેબ કહેછે; રામદુર્ગની જાગીર ભોરવંશના બ્રાહ્મણની છે. પટવર્ધન વંશના સરદારોનાં ગામો ઘણાંજ વીખરાતાં છે. સાંગલી સંસ્થાનનું મંગળવાડા ગામ પંઢરપુર પાસે ભીમા નદીને કાંઠે છે, અને સાંગલી સંસ્થાનનું બીજું શિરહતી ગામ મુંબઇ ઇલાકાની દક્ષિણ સરહદ ઉપર તુંગભદ્રાને કાંઠે છે. એ સંસ્થાનોમાં વસનારા લોકોમાંના અડધા ઉપરાંત કાનડી ભાષા બોલેછે અને બાકીના મરાઠી બોલેછે.

५. धारवाड जिल्हो.—મુખ્ય શહેર धारवाड છે.

એ જિલ્લો મુંબઇ ઇલાકાની અગ્નિ કોણમાં છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, રામદુર્ગ સંસ્થાન અને કલાદગી જિલ્લો, પૂર્વે રૈચૂર દોઆબ (નિઝામનું) અને મદ્રાસ ઇલાકાનો બલારી જિલ્લો, દક્ષિણે મ્હેસૂર અને પશ્ચિમે કાનડા અને બેલગામ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪,૫૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૮,૮૨,૭૦૯ માણસની વસ્તી છે.

સહ્યાદ્રિ પર્વતની પાસે એ જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ ખડબચડો અને પહાડી છે, પરંતુ પૂર્વ તરફની ભૂમિ કાળી સપાટ છે તેમાં માત્ર કોઇ કોઇ ઠેકાણે છૂટો ડુંગર કે ડુંગરોની હાર છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે મલપ્રભા અને દક્ષિણે તુંગભદ્રા છે. તુંગભદ્રા નદી નિઝામના રાજ્ય માંહેલા રૈચૂરની પલીમેર કૃષ્ણા નદીને મળેછે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાયછે. લોકોમાં ઘણા લિંગાયત છે. લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ખેતીની પેદાશમાં દેશી અને પરદેશી કપાસ, જુવાર, અને જુદી જુદી જાતનું તેલ મુખ્ય છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કર્યાછે તેઓમાં ૧૪

* જૂના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે.

મોટા કસબા છે. સર્વથી મહોટું શહેર હુબલી સૂતરાઉ અને ઊનના કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે.

૬. सावनूर जागीर.—એ ધારવાડ જિલ્લાની પૂર્વે છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૭૦ ચોરસ મૈલ અને ૧૪,૭૯૩ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાન પઠાણ વંશના મુસલમાન નવાબનું છે, અને પહેલાં પેશ્વાના હાથ નીચે હતું. હાલનો નવાબ બાળક હોવાથી અંગ્રેજ તરફથી ધારવાડનો કલેક્ટર એ સંસ્થાન ઉપર દેખરેખ રાખેછે. મુખ્ય નિકાસ રૂ. જુવાર, ડાંગર, કળથી, મગ, નાળિએર, દીવેલી, તુવર, પાન અને શેરડી છે.

૭. उत्तर कानडा.—મદ્રાસ સરકારે ઉત્તર કાનડા દેશ મુંબઈ સરકારને સને ૧૮૬૧ માં સોંપ્યો.

એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૯૧૧ ચોરસ મૈલ અને ૪,૨૧,૮૪૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, પૂર્વે ધારવાડ અને મ્હેસૂરનું રાજ્ય, દક્ષિણે મ્હેસુર અને મદ્રાસ ઇલાકો, અને પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર તથા પોર્ટુગીઝ તાબાનું ગોવા સંસ્થાન છે. ઘાટની નીચલી ભૂમિ અને ઘાટની ઉપલી ભૂમિ એવા એ જિલ્લાના બે ભાગ છે. સહ્યાદ્રિ પર્વત છેક ઉત્તર ભાગ કરતાં કાનડામા દરિયાની વધારે પાસે છે તેથી તેની તળેટી અને દરિયા વચ્ચે પાંચથી પંદર મૈલ પહોળાઈ છે. ઉત્તર કાનડામાં ઘાટની ઉપર અને હેઠળ જંગલો છે. એમા સર્વ મળી નવ નદીઓ છે તેમાંની તુંગભદ્રાને મળનારી વરધા તથા શેરવતી મુખ્ય છે. ગેરસોપાની પાસે શેરવતી ઘાટ ઉપરથી નીચા પ્રદેશમાં ધોધ પડેછે. એમાનો સૌથી ઊંચામાં ઊંચો ધોધ ૮૯૦ ફુટ છે. અહિના લોકની ભાષા કાનડી છે, પરંતુ મરાઠી અને કાનડીની મિશ્રિત મરાઠી અને કોંકણી ઘણું કરીને કાંઠા ઉપર વસનારા લોક બોલેછે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે, અને મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે. રાગી અને શેરડી પણ પાકેછે. બાગાયત પેદાશમા નાળિએર, સોપારી, એળચી, અને મરી છે તે દેશમાં ખપેછે અને પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવેછે.

હાલમાં એ દેશના ૮ તાલુકા અને ૩ મહાલ કર્યાછે, તેમાં ૭ મોટા કસબા છે. એમાંના कारवाड, कुंपटा અને होनावर મોટાં બંદરો છે. મુંબઈ તથા કરાંચીની પેઠે ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ થઈ શકે એવું ત્રીજું બંદર માત્ર કારવાડ છે.

